

STUDIME RRETH FESË, ISLAMIT DHE KOHËS

Dr. MUHAMMED HATEMI

Bismil-lahirr-Rrahmanirr-Rrahim

Në vend të hyrjes

Me dorë të Muhammed Ali Ebtahi-ut

Fetarizmi dhe rivendikimet e tij në botën tonë bashkëkohore, është një problem i cili zë vend të gjërë në ligjëratat bashkëkohore të shoqërive islame, ngjashëm si në mesin e elitës ashtu edhe në mesin e masës së gjërë. Ky libër reflekton nga tri lartësira mënyrën personifikuese të rrahjes së kësaj teme të ndieshme nga autori i tij.

FETARIZMI NË BOTËN E SOTME

Bismil-lahirr-Rrahmanirr-Rrahim

Cili është vendi i fesë në kohën tonë? Cilat janë vuajtjet e fetarit dhe përgjegjësitë e tij?¹

Këto janë pyetjet.

Atëherë më lejoni që ta përsëris konstruktin e pyetjeve me një precizitet më të madh, e themë: “Ku është pozita jonë në botën e sotme?”

Natyrisht, ekziston mundësia që përemrin vetor “jonë” ta komentojmë në shumë aspekte e kuptime të ndryshme, si dhe t’i gjejmë sinjalizime të shumta. Porse ajo që kemi për qëllim dhe bie në ndesh me natyrën e studimit tonë është grupi ynë ne fetarët, muslimanë, të krishterë, hebrenjë, etj, të cilët jetojmë jashtë kufijve ligjor të civilizimit perëndimor. Por meqë unë jam ai i cili pyes, dhe natyrë e interesimeve të mia është se ç’është, atëherë them në mënyrë më precize po ashtu se me përemrin vetor “jonë” këtu kemi për qëllim muslimanët, pa marrë parasysh se ekziston mundësia t’i flitet edhe atij që nuk beson në Islam, d.m.th. është e mundur që pyetja, nëse pakëz ia ndryshojmë formën asaj, të arrij interesim nga të gjithë ata të cilët i përshkon koncepti i jetës njerëzore dhe të cilët kërkojnë lavdi dhe prestigj në mesin e jomuslimanëve.

Po, unë gjithsesi parashtoj pyetjen rreth “fesë” si një musliman i cili dëshiron ta jetoj kohën e tij duke vështruar të ardhmen dhe i cili dëshiron ta luaj një rol të ndritshëm të tij në ndërtimin e asaj të ardhme dhe në rrugën e prosperitetit të tij. Kjo është një pyetje “nga brendësia” në atë kuptim që unë assesi nuk shikoj në fenë nga ana e jashtme e saj e sikur unë të jem një njeri neutral pa ndonjë ide, por në të kundërtën unë shikoj si një musliman i cili vëzhgon të vërtetën pa ndërprerë, edhe pse nuk kemi mundësi të mos e shikojmë fenë nga jashtë që kështu të mos sprovohej me fanatizëm i cili nuk ka kurrfarë arsye dhe që të mos biem në shirkun e shikimit personal të verbër.

Unë kur pyes për pozitën tonë, ne muslimanët, në këtë kohën tonë, patjetër duhet qenë dy polet e pyetjes të qartë në mendjen e të ligjëruarit. Me përemrin vetor “jonë” në këtë vend kam për qëllim ne muslimanët duke vërtetuar vërejtjen se ne një ditë ishim të zotët e civilizimit, kemi patur një rol në historinë njerëzore dhe ne sot kemi nevoj për të dytë: Për rolin dhe pozitën së bashku, në të njejtën kohë dëshirojmë rikthimin e pozitës sonë në histori dhe të formojmë, aq sa kemi mundësi, një të ardhme për ne e cila ndryshon nga gjendja reale e jonë madje edhe nga e kaluarja jonë po ashtu, pa dëmtuar kjo askend dhe pa mos harruar dhuntitë e njohurisë dhe arritjet e mendimit njerëzor teorik e praktik.

Kurse me fjalën time “botën e sotme” shkurtimisht kam për qëllim “civilizimin perëndimor”, d.m.th. ajo që udhëheqë botën dhe njeriun si dhe përforcon mbisundimin mbi të dy ata së bashku. Ajo është ajo e cila lë gjurmën e saj të fortë në jetën tonë në të gjitha aspektet e saj si ato ekonomike, politike, kulturore dhe shoqërore në të njejtën kohë. Ajo është kjo që nuk i mundësohet përveç atij i cili ka dhënë dhe i cili ka realizuar, jeta nuk i lehtësohet askujt tjetër përveç perëndimoreve, ta prezentojmë një shembull të afërt: në këtë vend i cili na përfshinë të gjithëve dhe në të cilin studiojmë, ngado që të kthehesh aty shfaqën gjurmët e qytetërimit perëndimor: në planifikimin e ndërtesës, në orenditë e tij, në modelet e tij, si dhe në qytetin në të cilin gjindet kjo ndërtesë, në mjetet komunikuese, e posaqërisht në mjetet informatike, madje edhe në këtë mikrofon i cili bartë zërin tim te ju dhe në shumë çështje të tjera të cilat nuk mundemi t’i numërojmë.

Bota e sotme është bota perëndimore; ideore, morale, artistike, dhe nuk është e kufizuar vetëm në pozitën gjeografike, sepse edhe ata që janë jashta kufijve

---

¹ Kjo është një ligjëratë e cila u mbajt në “Darun-Nedve” të Bejrutit më 4. 1996 me ftesë të përbashkët nga “Darun-Nedve” dhe “El-Hareketuth-Thekafije” e Entaljasit.

gjeografik të civilizimit perëndimor, edhe ata në mënyrë të madhe bijnë nën ndikimin e këtij civilizimi dhe nuk u mundësohet jeta pa te. Ajo është bota jonë bashkëkohore. Nuk është sekret se Perëndimi i prezantoi njeriut zhvillime dhe fryte të mëdha dhe në të njëjtën kohë e sprovoi atë me probleme e vështirësi të shumta, ndonëse kështu është çështja me çdo fenomen njerëzor, pa marrë parasyshë gjerësinë apo ngushtësinë e horizontit të tij.

Mirëpo, ekziston një vërejtje e cila meriton interesim, koncepti i saj është se problemet tona në krahasim me problemet e perëndimorëve duken të dyfishuara, ku është fshehtësia e kësaj?

Fshehtësia është në atë se kultura e perëndimorit, së paku, është në harmoni me civilizimin e tij, prandaj ai nuk vuan nga plasaritje në personalitet. Ndërsa problemi ynë është i dyfishuar sepse jeta jonë -personale dhe shoqërore- është shumë e ndikuar nga Perëndimi, edhe atë pa marrur themelet e civilizimit perëndimor. Kjo nga njëra anë, kurse nga ana tjetër kultura jonë apo disa apekte udhëheqëse të saj të cilat na e nënvizojnë personalitetin dhe mendimet tona i përkasin një civilizimi të cilit i ka kaluar koha. Kjo është një temë në të cilën nuk të thellohem sepse ajo është shumë më e gjërë që të thellohem tani në te, për këtë arsye e lë atë për një rast tjetër. Mirëpo, unë shpejtoj këtu që të shtoj menjëherë se edhe përkundër asaj që ne kemi nevojë për përcaktime të thukta të termeve siç janë civilizimi dhe kultura, në këtë hulumtim timin me termin civilizim kam për qëllim gjurmët materiale në jetën shoqërore dhe të gjitha qendrat e organizatat të cilat lëvizin jetën, d.m.th. organizatat ekonomike, politike, ndërtimore, etj, e të cilat përbëjnë rrethin e jetës praktike dhe shoqërore. Kurse me termin kulturë kam për qëllim besimet, traditat dhe trashëgimin ideore e ndijore, rrënjet e të cilave depërtojnë në shoqëri.

Është e mundur që të mendojnë disa se kjo krizë është bartur te ne po ashtu përmes ndikimit tonë me perëndimin, por në realitet kriza e popujve dhe vendeve joperëndimore fshihet në atë se kultura e cila na sundon, apo të themi një anë e saj na sundon, nuk përputhet me civilizimin i cili përbën, deri në një masë, themelin e jetës sonë praktike, kjo kontradiktë, nga e cila perëndimi vuan me një shkallë më të ulët, është ajo e cila shumfishon krizën në jetën e shumicës sonë, ne joperëndimoreve.

Këtu mund të shtoi edhe atë se ndarja mes qytetërimit dhe kulturës, sipas kuptimit të cilin e sinjalizua, është e mundur, d.m.th. se është e mundur që kulturës e cila është në harmoni me civilizimin, duke marrë parasyshë atë se rrënjet e saj depërtojnë në qenien e çdo njeriu, t'i mbesin gjurmët për një kohë të gjatë edhe pas çrregullimit e dobësimit të civilizimit. Duke marrë parasyshë atë se civilizimi për kulturën zë vendin e bazës, nga shumë aspekte, kultura për këtë arsye, dhe si rezultat i kësaj ndarje, nuk humbë fuqinë e saj dhënëse dhe shëndërrohet në një pengesë e shkak i sakatosjeje, madje edhe dobësohet dalngadal si shkak i nevojës së saj për bazën dhe themelin.

Nuk ka dyshim se një prej problemeve tona më të mëdha është se kultura jonë apo aspektet e rëndësishme të saj, i përkasin një civilizimi të cilit i ka kaluar koha që disa shekuj, dhe se jeta jonë ka rënë nën ndikimin e një civilizimi të ri i cili rivendikon një kulturë e cila përputhet me të. Kjo është "bota jonë".

Të kthehem tani te pyetja jonë e parë e këtij studimit tonë duke e përsëritur atë me një qartësi më të madhe: ne si muslimanë nxitojmë kah një jetë fisnike dhe nuk dëshirojmë të zhveshemi nga identiteti ynë e që për ne është Islami; ç'farë duhet ne të veprimë?

Ju lus që mos të pritni nga unë ndonjë tezë sepse unë pranoj pamundësinë time mendore e shkencore për një gjë të tillë, e jo më të themi atë se jeta njerëzore nuk mund të rregullohet me teza. Si për shembull tezat e Marksit dhe të Engelsit ishin me një kohë shumë më vepruese, por ju e patë rezultatin përkundër asaj se te dy ata persona kishin veçori për të cilat falënderohen. Shikuar drejtë, Marksit ishte një njeri i mençur e i zgjuar dhe një nga ekspertët më të shquar në zbulimin e të metave të kapitalizmit, civilizimit perëndimor, por pa marrë parasyshë këtë, rezultati i asaj që ai ka vepruar shihet me sy.

Le ta pranojmë me çdo sinqeritet se jeta nuk është tjetër përveçse përpjekje dhe tentime të përgjithshme e të prunja, nuk mund të përparoj ajo përveçse me bashkpunim, bashkimin e përpjekjeve, ndrrimin e mendimeve dhe mbarësimin e ideve, si dhe me përkujtimin e përhershëm të përkufizimit të mendimeve dhe ideve të

cilat njeriu i paraqet. Natyrisht atë që ne shtrojmë këtu nuk është më tepër se një kompleks konceptesh të cilat nuk shprehin çështjen e prerë dhe definitive. Ajo që kërkohet këtu është hapja e dyerve para hulumtimit, dialogut dhe pjesmarrjes së vetdijësuar, e natyrisht edhe të singert e të pastër, në detin e pyetjeve dhe hulumtimit e përgjigjeve të përnjëmendta.

Më lejoni mua në fillim të sinjalizoj në disa vërejtje rreth “fesë” që më pastaj të arrijmë në atë që ne e quajm konkluzë:

E para: Feja është binjaku i njeriut dhe ekzistuesja më e vjetër njerëzore. Jeta e njeriut pa fe dhe pa nënshtrimin ndaj ndonjë çështje të lartë e të ndritur nuk ka kuptim. Feja gjindet në brendsinë e njeriut, e dëshiroi ai këtë apo e refuzoi, ajo është shenjë e të fshehtës e cila nuk ka fund, kurse njeriu e kupton këtë nga loçka e zemrës së tij dhe nga thellësitë e shpirtit të tij. Njeriu i kupton këto simbole dhe sekrete dhe për këtë arsye ai dëshiron të zbuloj edhe më tepër nga fshehtësitë e vasionit, ehu sa e sa fshehtësi nuk i ka zbuluar njeriu ende! Gjithësia është aq e komplikuar dhe e ndërlikuar saqë ne shohim se zbulimi i çdo sekreti të saj shkakton vërejtjen e mija sekreteve të reja. Njeriu zhytet me vetëdije në detin e sekreteve dhe simboleve të Gjithësisë, për këtë arsye ai është pre e konfuzionit dhe befasisë së përhershme: ai është në konfuzion para Gjithësisë dhe në befasi nga komplikimet dhe ndërlikohet e saj.

Unë mendoj se konfuzioni do ta shoqëroj ekzistimin njerëzor dhe me ekzistimin e tij vërtetohet rëndësia e pozitës së fesë në jetë. Feja është lidhje e cila e ndërlikohet njeriun studiues e të vetëdijshëm, por të kufizuar dhe të dobët para papërfundueses, me qendrën e ekzistencës; Krijuesin e botës dhe Njohësin e të gjitha simboleve dhe sekreteve. Nuk ka dyshim se një njeri i cili nuk beson nga brendësia e tij në ekzistimin e një çështje të Lartë dhe të Pafund, ai edhe nuk ekziston, por njeriu është harrues i madh harron realitetin më të lartë. Harrimi i ekzistimit të më të Lartit dhe më të Ndirurit konsiderohet fatkeqësi dhe tragjedi, ashtu sikurse konsiderohet fatkeqësi edhe shikimi në atë që përfundon dhe ndryshon si të palëvizshëm dhe të papërfunduar. Dhe vërtetë pëlluese është ajo se krejt tragjeditë që i përjetoi historia njerëzore ishin rezultat i këtyre dy qëndrimeve.

Jeta e cila është pa Zotin, pa Zotin e feve qiellore në veçanti dhe Zotin e të diturve, i Cili është i ndryshëm nga zoti i adhuruesve të legjendave dhe të sipërfaqësorëve, madje i ndryshëm edhe nga zoti i filozofëve po ashtu, vërtetë është një jetë e ngushtë dhe e errët. Zot me fuqi dhe ndritje absolute dhe njeri në fund të pusit si shkak i dobësisë dhe paaftësisë së tij, e me gjithë këtë atij i është mundësuar lidhja direkte dhe e singert me Të, lidhje përmes zemrës, madje edhe përmes gjuhës po ashtu. Njeriu, në një botë të cilën e mbisundon enigmatike, paqërtësia dhe e cila ngjall në shpirt frikë dhe mossiguri, ka mundësi t’i drejtohet me fjalë e me pëshpëritje qendrës së ekzistencës, i flet asaj dhe e dëgjon përgjigjen e saj. Zot i bukur të cilin e dashuron njeriu dhe argëtohet me dashurin e Tij. Zot i madh të Cilit i frikohet dhe i ruhet njeriu, por frika e tij nuk është si frika e të nënshtruarit e të dobëtit para të fortit e mizorit, mirëpo kjo është frikë e të paafitit e nxituesit pas të plotës para Absolutit dhe të Fortit. Frika është themeli i devotshmërisë, kurse devotshmëria nëse është e singert është vetë zuhdi (adhurimi apo asketizmi i vërtetë). Asketi i vërtetë e sheh këtë botë sa mbanë dora e tij dhe e sheh atë mjet plotësues i dimensioneve kuptimore e të shkëlqyeshme të ekzistimit të tij.

Ska dyshim se ne jemi sprovuar, dhe ende sprovohemi, me asketizëm pasiv, njohje pasive, fetarizëm pasiv dhe e gjithë kjo është nga të metat e jetës njerëzore, si dhe shenjë e qartë e cila sinjalizon ngushtësinë e horizontit të njeriut, shkatërrimin e tij dhe ngutësinë e tij në gabim, mirëpo kjo është një çështje të cilën duhet ta studiojmë në vendin dhe kohën e saj.

Është e qartë se fetari i ditur i shpëtuar nga prangat e kësaj bote dhe i kënaqur me të paktën e të mjaftueshmën e nevojave të jetës materiale, është i më i qetë dhe më i gëzuar se sa nga një tjetër i cili është i konsoliduar, i pasur dhe i zoti për çdo luksuz në jetën e tij, kjo është kështu sepse kënaqësia e të parit është ngopje e shpirtit dhe e përhershme, kurse kënaqësia e tjetrit është ngopje e barkut dhe epshit dhe është ngopje e përkohshme e e huazuar sepse shkaqet e saj janë jashtë rrethit të ekzistimit njerëzor dhe është e mvarur nga qindra shkaqe të tjera .....

Nuk ka dyshim, o ju zotrinjë, se ne do t'i gjejmë rrënjët e fetarizmit të përforcuara thellë në shpirtin e njeriut nëse shikojmë me objektivizëm dhe drejtësi, apo do t'i gjejmë aty ku thotë Kur'ani në natyrshmërinë e njeriut, natyrshmëria e tij është fetare dhe monoteiste.

E dyta: Esenca e fesë është çështje e shenjtë dhe e lartë, e sikur të zhveshej feja nga shenjtëria dhe lartësia do të dilte nga qenësia e saj fe. Kjo nga njëra anë, kurse nga ana tjetër ekzistimi i shenjtërisë dhe lartësisë në realitet është ekzistim i përgjithësimit dhe i mosekzistimit të kushteve dhe përkufizimeve. Nuk ka asnjë fe e cila nuk mirret me çështje të përgjithshme dhe të larta sepse këto janë esenca e fesë. Me këtë rast dëshiroi të sinjalizoi në një mangësitë të cilat rezikojnë jetën fetare të njeriut dhe fetarizmin njësoj, e ecila është bërë, nga një aspekt dhe gjatë gjithë historisë, burim i problemeve të shumta njerëzore.

Zemra e njeriut e kupton çështjen e shenjtë e të lartë, thelb i të cilës është feja. Çdo person e ndien atë dhe në thellësitë e intuitës së tij ka njëfarë lidhje me atë çështje, edhe nëse ajo lidhje është e pakuptueshme, mirëpo njohuria dhe ky kuptim në vetë qenien e saj është argument se shpirti njerëzor dhe ai realitet i lartë janë, në realitet, prej një thelbi, e ky është ai që Kur'an e quan "ruhull-llah - shpirti i Zotit" dhe konsiderohet plotësim i krijimit njerëzor. Porse ekzistenca e njeriut është dy dimensionale: hyjnore dhe natyrore. Njeriu është me trup të ngritur kah qielli, andaj ai kupton çështjen e shenjtë, por në të njëjtën kohë qëndron me të dy këmbët e tij mbi tokë, andaj ai është i gjykuar që të jetoj në këtë botë. Meqë njeriu jeton në palcë të natyrës, mendja dhe jeta e tij janë në një transformim të përhershëm, sepse bota natyrore nuk e njej pikqëndrimin asnjëherë. Dhe meqë njeriu është një qenie natyrore (e cila jeton në natyrë), ai është i kufizuar për nga koha, vendi dhe shoqëria, andaj edhe njohja dhe të kuptuarit e tij janë relative dhe pranojnë gabimin.

Njeriu në këtë botë është ekzistencë historike dhe është peng i kohës dhe i vendit si dhe i nënshtrohet transformimit dhe ndryshimit, trupi i tij nuk rrin në një gjendje me kalimin e kohës e po ashtu edhe mendja e tij. Natyrisht unë nuk mendoj se njohurit, idet dhe kuptimet njerëzore janë relative, e as stabile në njohjen e tij, por them se këso njohuri, edhe pse janë themelore, prapsepap ato janë shumë të përgjithshme dhe të dobëta, e mos të them se e shumta e njohurisë tonë është teorike, kurse kuptimi ynë praktik është relativ, i ndryshueshëm dhe i nënshtrohet gabimit.

Relativiteti i bindjeve dhe i kuptimeve tona është më i sigurt në kohën e mungesës së të pagabushmit (pejgamberit apo ndoshta ka për qëllim imamin e pagabuar sipas bindjeve shiite) dhe njeriu nuk ka zgjidhje tjetër përveçse ta vazhdoj jetën e tij me këtë relativitet. Ai përmes provës dhe gabimit i përmirëson njohuritë e tija, si dhe eksperiencat e tij në jetë dhe histori po ashtu. Nuk është sekret se një pjesë e historisë njerëzore në realitet është transformim i bindjeve dhe koncepteve të tij, pra, a mos kuptimi njerëzor do të mbetet në një gjendje gjatë gjithë historisë? Dhe a mos kanë qenë bindjet dhe sjelljet fetare të cilido ummet në një formë? Nuk ka dyshim se të gjitha këto kundërthënie në mes mendimeve të përfaqësuesve të feve dhe ideorve të ndryshëm gjatë historisë, madje edhe të gjitha kundërthëniet themelore në mes shkollave të një feje, madje edhe të gjitha kontradiktat ideore mes grupeve të një shkolle, të gjitha këto sinjalizojnë pamundshmërinë se dikush mund të pretendoj përfshirjen e të vërtetës absolutisht. Le ta marrim Islamin si shembull. Cilin Islam e dëshirojmë dhe e kemi për qëllim kur flasim për Islamin? Islamin e Ebu Dherrit? Islamin e Ibn Sinas? Islamin e Gazaliut? Islamin e Muhjiddin Ibn Arebiut? Islamin e Esharive? Islamin e sufiteve? Apo islamin e Dhahirive? Cilin Islam? Nuk ka dyshim se të gjitha këto janë dëshmi historike të cilat nuk i prek kurrfarë dyshimi se njohuria njerëzore është relative madje edhe rreth fesë. Ne të gjithë, çfarëdo feje që besojmë, nuk pajtohemi me babajtë tanë as në mendim e as në vepër. Me këtë unë nuk them se ligji ndryshues përfshinë çdo gjë, por përfshinë të shumtën e çështjeve të ekzistimit njerëzor. Nga këtu themi se relativiteti i mendjes dhe jetës është çështje e sigurt dhe themel.

Atëherë, problemet më të vështira dhe më të mëdha të shoqërisë fetare bazohen në atë se ata nga njëra anë besojnë në një të vërtetë dhe në disa të vërteta absolute, të larta dhe të shenjta; kurse nga ana tjetër, duke qenë ata ekzistenca, relativiteti në mendjen dhe jetën e tyre është çështje e sigurt, gjithë këtë ata e shohin brenda mendjes dhe

shpirtit të tyre relative, porse ata kuptojnë përkufizimin e tyre dhe themelin e kontradiktës ekzistuese dhe problemit, e problemi i tyre i brendshëm nuk i dërgon ata në tragjedi. Mirëpo fatkeqësia më e madhe e cila shkakton tragjedinë në shoqërinë e fetareve, shfaqet kur shenjtërisë dhe absolutitetit të fesë i shtohen konceptet njerëzore për fenë, edhe pse ato janë koncepte kohore, të mvarura nga koha, përkufizuese, relative dhe të cilat pranojnë gabimin. Pastaj personi apo personat e përkufizuar besojnë se atë që kanë arritur është vetë feja. Atyre, në atë moment, u imagjinohet se personi i cili posedon këtë besim është mostra e fetarit të vërtetë. Nga këtu lindin e shumta e gjyjtjeve me kufër (shquarja e njerëzve si pabesimtarë), me fisk (të prishur) dhe me fuxhur (amoralitet), duke mos marrë parasysh këtu ballafaqimin dhe luftën.

Ja pra, atëherë, ku jemi ne dhe feja e cila në qenien e saj është “e shenjtë”, “e lartë” dhe “e përgjithshme”, kurse mes nesh dhe saj është një çështje e ngjashme që quhet mendje, e cila është mjet për kuptimin e kësaj bote, por po ashtu është mjet edhe për sqarim dhe mirëkuptim mes njerëzve. Edhe pse ne besojmë si edhe shumë filozofë se mendja e njeriut përmban disa çështje konstante dhe disa bindje të përgjithshme, të cilat janë të vlefshme në çdo kohë. Është drejtësi të pranohet se njeriu, në racionalizmin e tij dhe në gjetjen e tij të problematikave përmes mendjes, është i sprovuar me atë se është i përkufizuar deri në atë shkallë sa që një pjesë e madhe njohurive, e koncepteve dhe e informatave të tij, si shkak i asaj se është i ndikuar me pengesa të panumërta, janë koncepte dhe njohuri relative dhe i nënshtrohen gabimit. Ç’është ky ndryshim i madh i cili i paraqitet mendjeve dhe jetës sonë hap pas hapi dhe ç’janë këto kundërthënie e mendime të ndryshme në mes pasuesve të feve të ndryshme dhe pasuesve të shkollës së njejtë po ashtu, ky ndryshim nuk është tjetër përveçse dëshmitar folës i cili dëshmon vërtetësinë e asaj që pretendojmë. Drejtësi është po ashtu pranimi se mjeti ynë i përbashkët dhe i begatshëm në të njejtën kohë që të kthehemi në ekzistencë dhe natyrë, e cila është libri i krijimtarisë dhe i formimit nga njëra anë, dhe që të kthehemi të shpallja hujnore, e cila është libri i feve dhe ligjeve nga ana tjetër, mjet i përbashkët është mendja, natyrisht duke kuptuar se kuptimi njerëzor është kuptim i përkufizuar dhe i ndryshueshëm.

A mos do të thotë kjo se të gjitha dyert e të vërtetës janë të mbyllura para mendjes njerëzore? Ne e dimë se disa filozofë bashkëkohorë në Perëndim i janë përgjigjur kësaj pyetje pozitivisht, ata ose e kanë refuzuar të vërtetën absolute ose e kanë deklaruar, në gjendjet më të mira, se nuk e dinë rrugën deri tek ajo, kështu që shumica e mendimtarëve perëndimorë kanë arritur të ky rezultat për fenë, e që është pashmangshmëria e lënies së saj totalisht në një anë apo së paku hudhja e saj nga jeta shoqërore.

S’ka dyshim, ja ku jemi ne dhe mendja e cila është e përkufizuar dhe që i nënshtrohet gabimit, e cila nuk i ka gjetur asaj (fesë) kuptim të përcaktuar dhe të njejtë, as në të kaluarën, e as tani, të cilën çështje patjetër duhet vërejtur.

Por këto fjalë si do ta bëjnë të kënaqur një fetar i cili beson nga thellësia e shpirtit të tij në një Zot të gjithëfuqishëm dhe të urtë? Ne besojmë se nuk është e mundur që All-llahu i Lartë t’i ftojë robërit e Tij në një fe, pa ekzistuar edhe rruga për arritjen e të vërtetës së saj. Që një njeri ta ftojë një tjetër në një vend i cili nuk mund të arrihet, është çështje e pahijshme dhe e kobshme, e si është puna kur Ky Ftues është Zoti të cilin e përshkruajmë me urtësi dhe themi se Ai është Çpikësi i mendjes?

Rruga e sigurt për njohjen e All-llahut të Lartë, për mua, është rruga e arritjes e jo e kuptimit; dhe rruga e zemrës e jo e mendjes. Ajo është rruga të cilën e kanë përforcuar të gjitha fetë fuqimisht. Ne veç na kanë mësuar dijetarët islam se “mendja është ajo me të cilën adhurohet Err-Rrahmani (i Gjithmëshirshmi) dhe me të cilën fitohen El-Xhinani (Xhennetet)”, kjo do të thotë se mendja është burimi i ibadetit (adhurimit) e jo burimi i kuptimit. Në një fjalë tjetër të tyre ata e kanë parë ibadetin si një rrugë deri te bindja, e jo bartjen nga premiset e njohura në rezultatin e panjohur, e argument i kësaj është ajeti i Kur’anit fisnik: “Adhuro Zotin tënd derisa të të vijë bindja (vdekja)”. El-Hixhr, 15:99/. Kjo do të thotë se rruga e kërkuar për njohjen fetare hujnore është rruga e arritjes e jo e të kuptuarit, kjo natyrisht nuk do të thotë në asnjë mënyrë se injorohet fuqia e mendjes dhe njohja filozofike e shkencore, e posaqërisht në fenë Islame e cila ka patur kujdes të madh për mendjen dhe të logjikuarit. Mirëpo,

patjetër duhet ditur kufijtë e çdo dimensionit të dimensioneve të shpirtit njerëzor, kurse ai që dëshiron të jetë besimtar i sinqert patjetër duhet ta ndjek rrugën e zemrës.

Realiteti i fesë është praktik e jo mendim. Ajo është provë e substancave të saj, ndërtim i vetqenies, kontrollim i epsheve shpirtërore, dorëzim ndaj qendrës së ekzistencës ndaj Pronarit të Gjithfuqishëm dhe të ndritur dhe shkrirja e zemrës në dashurin për të Dashurin. E kurdo që njeriu e ndjek këtë rrugë, do të arrijë tek All-llahu. Arritja nuk është një prej termeve të të kuptuarit, sepse të kuptuarit është çështje e mendjes, e përmes tubimit të koncepteve të njohura bëhet arritja deri te konceptet e panjohura. Duke mos harrur se të kuptuarit, zakonisht, është çështje relevante i cili përputhet me gjendjet dhe pozitën e mendjes, si për nga koha ashtu edhe vendi, duke mos marrë parasysh këtu shkaqet e tjera të jashtme e të brendshme të cilat nuk mund të numrohen e as të përfshihen në përgjithësi.

Këtë që tham nuk është gjë e re; shumë citate fetare arsimore, duke mos marrë parasysh këtu se dijetarët më të mëdhenjë kanë dëshmuar që të gjithë dobësinë e mendjes dhe kanë vërtetuar se këmbët e të zotëve të deduksionit, dmth. të filozofëve, janë nga druri, e dihet se një këmbë e drurit është më e ligë se sa të ballafaqohet, ata me këtë i kanë kaluar kufijtë e mendjes në hulumtimet e tyre për të vërtetën dhe janë entuziazuar që të hulumtojnë për mendjen e mendjeve, këtu shfaqet një vërejtje me rëndësi të madhe përmbledhja e saj është se mendimtarë të mëdhenjë si Ibn Sinai dhe shumë filozofë të cilët fuqimisht janë mbështetur në mendjen në aktivitetet e tyre dhe kanë konsideruar se njohja e vërtetë është njohja mendore dhe deduktive, edhe këta filozofë të mëdhenjë nuk kanë supozuar në asnjë kohë se kanë mundësi përmes mendjes të arrijnë ta kuptojnë të vërtetën, Hakkun dhe të Lartin. Nuk ka dyshim se kjo mendje do të realizoj sukses të madh nëse ajo ka mundësi të na shpiej te kufijtë e të vërtetës e jo në thelbin e saj.

Rruga e zemrës është rrugë e cila na shpie deri te e vërteta. Realiteti i fesë është provë të cilën e praktikon njeriu fetar nga thellësitë e shpirtit dhe të zemrës së tij. Sa e sa filozofë të ditur dhe sa e sa dijetarë teorik janë munduar ta sqarojnë anën e logjikshme të këtij udhëtimit dhe të kësaj sjellje, por kotë u munduan sepse rruga është rrugë e arritjes e jo rrugë e të kuptuarit.

Vërejtje e rëndësishme në këtë vend është se vetëm ndjekësi arritës është ai i cili e kupton të vërtetën me anë të zemrës, rrugën e sigurt deri në arritjen e të vërtetës. Rruga e zemrës është rrugë individuale e jo shoqërore, çdonjëri patjetër duhet ta ndjekë atë vetë që të arrij deri tek ajo, e kur ta arrij atë, nuk do të ketë mundësi ta transmetoj realitetin e njohjes e cila është themel i dëshmitarëve me koncepte dhe njohje të fituar.

Mirëpo, njeriu nga ana tjetër është qenie shoqërore i detyruar që të jetoj në tokë afër të tjerëve. Kësi lloj ekzistence ka nevojë për një mjet i cili do ta shoqëroj me të tjerët, kështu që i është hapur atij mundësia e ndërlidhjes me ta. Gjuha është element i rëndësishëm në ndërlidhjen e njerëzve disa me të tjerët, ajo shpreh realitetin kuptimor që gjindet në trurin e njeriut. Njeriu posedon të kuptuarit dhe njohjen, të kuptuarit, njohja, impresionet dhe ndjenjat e tij janë nga çështjet e shumta të cilat i bartë deri te të tjerët përmes gjuhës dhe përmes saj u paraqet atyre atë që sillet në kokën dhe shpirtin e tij.

Shprehja është sinjali i racionale, me të cilën kam për qëllim këtu fuqinë e përbashkët në mes gjithë njerëzve dhe që është e ndërlidhur me konceptet; me mendjen plotësohet të kuptuarit. Pastaj të kuptuarit e njeriut është ai i cili bën lidhjen mes mendjes dhe tematikës së njohurisë. Të kuptuarit ky është rezultues -nëse jo çdoherë dhe në çdo kohë, në të shumtën e rasteve- i shumë gjendjeve dhe situatave jashtë nga horizontit të dëshirës dhe ekzistencës njerëzore. Edhe përkundër se njeriu, për nga përgatitja, është qenie e pafundshme -e vërtetë është se madhështia e ekzistimit njerëzor është e vështirë të sqarohet me norma të materies dhe natyrës së zhveshur-, ai është prezent dhe i përkufizuar gjithmonë me kufijtë e kohës dhe vendit, andaj edhe horizontet e shikimit të tij janë të ngushta. Ai është një ekzistencë e cila i nënshtrohet llojeve të ndjenjave dhe sentimentaliteteve, kurse logjika e tij është e pamundur të mos i nënshtrohet tendencave dhe dëshirave të tij sentimentale. E gjithë kjo rivendikon të qenurit e shkakut të të kuptuarit dhe të ndërlidhjes së përbashkët ndërmjet njerëzve çështje relevante, në të shumtën e rasteve, dhe që i nënshtrohet

gabimit në shumë vende. Ndryshimet të cilat i përjetojnë konceptet njerëzore në të gjitha dimensionet përafërsisht janë dëshmi të gjalla, në vete, për vërtetësinë e asaj që pretendojmë dhe nuk mendoj se ka dikush që refuzon këtë totalisht.

Njeriu, sikurse duket pra, bartë në thellësitë e ekzistencës së tij atë që sinjalizon për një botë më të lartë, por ai, sidoqoftë, jeton në këtë botë me të gjitha veçoritë dhe kufijtë e tij, si dhe posedon një mjet i cili quhet mendje puna e saj përmbledhet në atë se e kupton këtë botë. Natyrisht, kuptimi i botës, çështja e tij është çështja e vetë botës, është jostabil, i ndryshueshëm dhe i nënshtrohet gabimit. E njeriu nuk ka qare pa kërkuar ndërmjetësimin e këtij mjete (mendja) të cilin ia ka dhuruar Krijuesi i tij derisa ai është gjallë, në ekzistencë dhe jeton në mes shoqërisë.

Njeriu përmes mendjes i kupton dhe i studion të dy librat së bashku: librin e ekzistencës dhe të natyrës, e i cili është libri i krijimit dhe formimit, dhe librin e shpalljes e të sheritatit, e i cili është libri i legjislacionit dhe i fesë.

Ska dyshim se njeriu mund të ndërlidhet me parimin e ekzistencës dhe me realitetin e fesë përmes rrugës së zemrës dhe përmes provës praktike dhe sjelljes. Feja e çdo personi është provë personale e cila realizohet pas ndërlidhjes ekzistenciale me atë parim po ashtu. Porse duke qenë se ne jemi qenie të mençura dhe të lira të ciat jetojmë në këtë botë dhe në mes të shoqërisë, atëherë mjete ynë i përbashkët është të kuptuarit tonë i cili rrjedh nga fuqitë tona mendore të përbashkëta, e ne e kuptojmë fenë siç e kuptojmë edhe natyrën; dhe në bazë të kuptimit tonë e formojmë lidhjen me të tjerët. Mirëpo, sado që të kuptuarit tonë është me mure stabile, themelet e tij janë relevante dhe i nënshtrohen ndryshimit.

Këtu posaqërisht shfaqet para nesh një prej problemeve më të rëndësishme dhe më të dukshme të shoqërisë fetare, përmbledhja e saj është se shumë fetarë i bartin shenjtërinë, absolutetin dhe lartësinë, të cilat janë veçori të thelbit të fesë dhe të realitetit të saj, i bartin ato në konceptet e tyre relevante dhe të përkufizuara dhe në të kuptuarit e tyre për fenë, e ky kuptim është i kufizuar nga koha dhe vendi, e kur konceptet e tyre të mëparshme mbasin të pafuqishme, si shkak i kalimit të kohës dhe ndryshimeve të papritshme në mendjen e njeriut dhe në jetën e tij, që t'i përgjigjen pyetjeve të tyre, ata në vend se t'i lënë konceptet e tyre të kufizuara dhe ta heqin perdën nga qenia e të vërtetës e të kthehen në burimet e fesë ideore dhe morale; që të shikojnë në to me sy të rinjë dhe që të arrijnë koncept të ri për fenë, më të plotë dhe më aktive, ata përkundër gjithë kësaj mundohen, me çdo kusht, obligimin e koncepteve të mangëta të tyre në realitet jetësorë, e cila çështje nuk mund të vazhdoj një kohë të gjatë, por dërgon gjithqyshë në një fatkeqësi brenda një kohe të shkurtë. Shikimi i njeriut të sotëm në botën natyrore dallon rrënjësisht me shikimin e njeriut të djeshëm në të njëjtën botë. Në të kaluarën, siç dihet, është tentuar që t'i bashkangjitet ndritësia e shenjtërisë edhe diturive natyrore dhe koncepteve njerëzore ndaj natyrës, kishte ndodhur që është pranuar zyrtarisht koncepti i kishës apo i disa organizatave fetare të tjera për natyrën, pa patur asgjë të re apo pa zbuluar asgjë në këtë aspekt për disa shekuj, e kush është ai i cili nuk din për vuajtjet e dijetarëve dhe mendimtarëve në këtë arenë si rezultat i presioneve të cilan janë marrë ndaj tyre. Mirëpo ai ishte një shikim i cili ndryshoi pak nga pak dhe u bën po ashtu të paktë në mesin e të krishterëve, muslimanëve dhe pasuesve të feve të tjera ata të cilët besojnë se "shpallja" dhe "Libri qiellor" përcaktuan obligimin e njeriut ndaj fenomeneve natyrore. Të gjithë tani besojnë, nga një aspekt, në nevojshmërinë e përdorjes së mendjes dhe diturisë për njohjen e sekreteve të Gjithësisë dhe natyrës, si dhe në nevojën e arritjes së një teorie e cila do të fitoj besim të mjaftueshëm për përgjigjen në pyetje të ndryshme dhe për kryerjen e nevojave. Kjo teori i nënshtrohet gjithmonë përmirësimit, shlyerjes dhe prishjes. Shikimi dhe gjykimi i këtillë nuk pranohen në fushën e diturive njerëzore dhe shoqërore, por, natyrisht, duhet bërë dallim në mes hulumtimeve mendore të pastërta dhe hulumtimeve praktike (shkencore). Filozofë dhe dijetarë të shumtë besojnë në ekzistimin e disa bazave të përgjithshme dhe stabile në fushën e njohurive mendore, vetëmse se njohuritë mendore nuk përkufizohen në këtë numër nga bazat universale, por konceptet mendore të njeriut në themel janë tema teorike të tjera, ose ndonjëherë janë nga çështjet intuitive dhe teorike, dhe vetë përmes këtyre rezultateve e përfundimeve relevante, të kufizuara dhe të gabueshme qartësohet realiteti i tyre. Si përfundim i gjithë kësaj është se konceptet e njeriut rreth

natyrës dhe fesë i nënshtrohen ndryshimit dhe transformimit, meqë ato janë çështje njerëzore “jo të natyrshme” në thelbë të tyre dhe “jo fetare”.

Njeriu, kur shikon në librin e natyrës apo vështron në librin e shariatit (ligjit hyjnor), d.m.th. kur i përvishet studimit të “Gjithësisë” dhe “Shpalljes”, ai shikimin dhe studimin e tij e merr nga mendja e tij dhe nga fuqia e të kuptuarit të tij; e të kuptuarit e tij nuk është tjetër përveçse ajo çka e koncepton nga këto dy burime. Ky të konceptuar i tij është të konceptuar i të vërtetës nga një njeri i kufizuar dhe relevant, e ashtu si ndryshimi i shikimit të njeriut rreth natyrës dhe njohjes së saj nuk ndryshojnë në realitetin e saj asgjë, ashtu edhe ndryshimi i shikimit të njeriut rreth fesë nuk ndryshon asgjë nga realiteti dhe thelbi i fesë, e as nga shenjtëria dhe lartësia e saj, por dëm i bëhet thelbit të fesë kur njeriu -kushdo qoftë ai- supozon se të konceptuarit e tij për fenë është vetë feja, kjo do të thotë varrosje e çdo mendimi, ideje apo shikimi tjetër. Kush është ai që nuk ka dëgjuar për kampaniet e tekfirit (identifikimin e njerëzve me pabesim), fiskut (hudhjen e njerëzve me mëkate të mëdha), konfliktet dhe luftërat të cilat kanë zënë arenën e historisë dhe të gjitha ato ishin bijë e këtij gabimi vdekjeprurës. I godituri i parë në këtë tërbim ishte njeriu, mendja e tij aktive dhe ndritëse ishte prishur dhe ndalur para të vërtetës, mos ta përmendim këtu edhe goditjen e fesë po ashtu.....

Tani arrijmë, në bazë të gjithë asaj që parapriu, e që në realitet ishte hyrje në këtë studim, deri te vërejtja vijuese, e cila është si rezultat i këtij studimi:

Shërbimi i fesë në kohën tonë përmbledhet në dallimin në mes esencës së fesë si një çështje e shenjtë dhe e lartë dhe në mes koncepteve njerëzore për te, të cilat janë çështje të kufizuara, relevante dhe i përfshinë ndryshimi. Kështu i mbetet fesë pozita e saj e shenjtë në thellësinë e zemrave të besimtarëve dhe nga ana tjetër hapen horizontet e ndryshimit pozitiv në idenë fetare.

Duke vërejtur dhe duke vështruar konceptet ekzistuese rreth fesë, të ndryshme e ndonjëherë edhe kontradiktore të cilat u gjetën në kohën e kaluar, dhe duke shikuar dallimet në mes konceptit të gnostikëve, filozofëve, ehlul-hadithit (ndjekësve të përpikët të fjalëve të Muhammedit sal-IAll-llahu alejhi ve sel-lem) dhe të dhahirive (njohësit e sipërfaqshëm), unë shpresoj të mos llogarisim se atë që kemi arritur ajo është e vërteta e fesë. Me rëndësi është që ne vazhdimisht dhe pandërpre të kthehemi te burimet fetare në një metodë të saktë, shkencore, logjike dhe të ndjekësh një rrugë të përcaktuar e të provuar. Kjo për arsye se metodat dhe rrugët ndryshojnë dhe kompletojnë njëra tjetrën si çdo çështje njerëzore tjetër. Është e vërtetë se feja është çështje e shenjtë, por patjetër duhet të pranojmë realitetin se të konceptuarit tonë është çdoherë çështje njerëzore. Atëherë, e kjo është çështje e rëndësishme, duhet njeriu ta pakoj teprimin e tij, të përulet dhe t'i hap krahët e tij çdoherë për çdo zbulim të ri dhe të përfitoj nga praktikat mendore e qytetare të tjerëve.

Në këtë moment ai ka mundësi, madje edhe e ka obligim, që të kuptuarit e tij të jetë më i gjallë dhe më aktiv me atë që i përshtatet dhe me pyetjet e preventivat të cilat shfaqen kohë pas kohe, ato pyetje dhe preventiva përgjigjja ndaj të cilave ndërlihd përfundimin apo rezultatin e jetës njerëzore. Sikurse thashë më parë, nuk ka mundësi, natyrisht, të mirret çdo koncept i cili nuk ka themel si një koncept fetar, sikurse edhe nuk ka mundësi të mirret një koncept për natyrën si një dituri nga dituritë e fizikës apo të diturive natyrore i çfarëdo njeriu ashtu siç i duket atij.

Koncepti fetar i besueshëm është si çdo koncept tjetër shkencorë dhe logjik, i mvarur nga mbështetja në burimet ideore fetare dhe posaçërisht në Kur'anin fisnik sa na përket ne muslimanëve, po ashtu është i mvarur nga përfshirja e metodave të studiura për arritjen e njohurisë dhe përfitimin nga ajo. Prandaj, pas kalimit të këtyre etapave, mbetet njohuria të cilën e kemi fituar shprehje e konceptit tonë për fenë dhe këtu del në shesh përhershshmëria e saj sepse ajo nuk përkufizohet dhe nuk ndalet në një koncept të kufizuar nga vetë koha dhe vendi.

Ska dyshim se çështje e këtij shikimi si ky shikim është që t'i hapë rrugët para ndryshimit në çdo aspekt të jetës së fetarëve, pa vepruar të zotët e ideve devijuese për ngushtimin e fushës para mendjes në emër të fesë, dhe pa e goditur realitetin e fesë, shenjtërinë e saj dhe lartësinë e thelbit të saj kurrfarë dëmi.

Nga ana tjetër koncepti i fesë, i gjallë dhe aktiv, është i mvarur nga prezenca dhe depërtimi i betejës në këtë jetë bashkëkohore. Kurse prezenca në jetën e sotme nuk

është e lehtë pa njohjen precize i ndodhive më të rëndësishme bashkëkohore dhe pa zbuluar rrugët më të mira të veprimit me të, e në të njejtën kohë duke ruajtur identitetin historik - kulturor. Unë jam i bindur se civilizimi perëndimor është nodhi e dukshme në shekullin tonë, pa marrë parasysh se Perëndimi ka nevojë për një ballafaques politik të pranuar për ne. Është gati e pamundur të gjesh ndonjë popull apo vend joperëndimor shpinën e të cilëve nuk e kanë ndezur kamxhikët e mizorisë politike e ekonomike të perëndimit, qoftë në pamjen e tij të vjetër kolonialiste apo përmes tendences mbisunduese bashkëkohore të cilën e posedon ai. Porse Perëndimi politik - ekonomik nuk është tjetër veçse një fytyrë e fytyrave të perëndimit, Perëndimi në përgjithësi është një civilizim me kulturë personale të veçantë, e ky civilizim dhe kjo kulturë janë ngitur mbi baza ideore dhe morale të veçanta dhe pa njohjen e përceptimin e tyre njohja jonë rreth perëndimit mbetet njohje sipërfaqësore dhe e devijuar.

Ne patjetër duhet shikuar në etapat tona vështruese rreth perëndimit me një shikim të painkuadruar të cilin nuk e turbullojnë ndenjat, nëse lejohet të shprehemi kështu, që kështu të njoftohemi me të dhe të ndalemi në dimensionet e tij, me këtë rast duhet të kemi kujdes dhe të jemi të zgjuar që t'i shmangim rreziqet e tij nga njëra anë, dhe të përfitojmë nga arritjet dhe dhuntitë njerëzore të tij nga ana tjetër. E gjithë kjo mund të bëhet nëse arrijmë pjekurinë tonë ideore dhe historike. Nën hijen e kësaj ne posedojmë fuqinë e identifikimit dhe të zgjedhjes, si dhe posedojmë pranimin e përgjegjësisë për zgjedhjen e klasifikimin tonë.

Ves-Selamu alejkum ve rahmetull-Ilahi ve berekatuhu.

TRADICIONALIZMI, MODERNIZMI DHE PROGRESIVITETI

Bismil-lahirr-Rrahmanirr-Rrahim

Tradicionalizmi, modernizmi dhe progresiviteti janë tri terme që mendimi në sinjalizimin e tyre dhe vështrimi në ndërlidhjen e tyre është preokupim i parë i preokupimeve të kësaj kohe posaqërisht në vendet joperëndimore.

Ne mund ta bindim vetvetën me një identifikim të parë -sipërfaqësor natyrisht- të këtyre koncepteve, e themi se modernizmi si një temë perëndimore e ka qarë rrugën e tij me shkyrjen e tradicionalizmit dhe luftimin e saj, kurse progresiviteti, si një rezultat i modernizmit apo si pasues i saj, është qëllim strategjik i vendeve të cilat gjinden jashtë rrethit të sistemit ideor dhe jetësor të perëndimit. Nga këto parathënie fillestare mund të nxjerrim rezultatin sipërfaqësor siç vijon: ne duhet t'i përmbahemi modernizmit që ta realizojmë progresivitetin, dhe se modernizmi nuk mund të realizohet përveç nëse e luftojmë tradicionalizmin.

Por ky identifikim, si dhe rezultatet që i pasprijnë, nuk e kalon qenien e tij supozim larg nga realiteti dhe nuk ka mundësi t'i kënaqë përveçse të zotët e ideve shkurtpamëse, të dobëta dhe të papërgjegjshme ndaj njeriut dhe përfundimit të tij, e kjo për arsye se çështja është më e komplikuar sesa të zgjidhet me këtë lehtësi të papjekur. As që tradicionalizmin e ndryshojnë shpresat dhe dispozitat imagjinuese dhe as që moderniteti realizohet lehtë. Përderisa personat nuk ndryshojnë, nuk do të shfaqet në jetën e tyre shoqërore kurrfarë ndryshimi thelbësor, sepse ndryshimi është një veprim shumë i vështirë dhe duket se të gjitha elementet e tij nuk i nënshtrohen dëshirës njerëzore.

Nëse ky studim i yni ka mundësi të hapi qoftë edhe një vrimë të vogël, e cila hapet kah drejtimi i horizontit të ndritur, ne atëherë e kemi kryer diç që na obligohet neve.

Ska dyshim se termet tradicionalizmi, moderniteti dhe progresiviteti janë terme të paqarta, të koklavitura dhe nuk mund t'i definojmë me një definim të përcaktuar dhe koncezues. E mos të themi se kjo paqartësi e rezultuar nga të kuptuarit e ndryshëm, nga parashtrime ideore të ndryshme, nga interesime të ndryshme të studiusve, si dhe i rezultuar, nga një aspekt tjetër, nga horizontet vështruese në të cilat anon çdo studium, kjo paqartësi është bërë po ashtu burim i një keqkuptimi të madh. Andaj studiumi në këtë temë duhet piksëpari të punoj që të dalë nga rrethi "i keqkuptimit" në të cilin lundrojnë këto terme dhe atë përmes sqarimit të kuptimit të tyre. Për këtë arsye, si hapë të parë unë do të mundohem ndritjen e principeve të mia të të kuptuarit tim në temën studiuese.

Ç'farë kuptoj me modernizmin dhe tradicionalizmin?

Nuk ka dyshim se ne kemi për qëllim, kur flasim për modernizmin, fenomenin apo një sistem fenomenesh të reja. Mirëpo, a mund ta konsiderojmë çdo fenomen të ri në jetën e njeriut modernizëm? Apo mos është modernizmi dukuri e veçant e një shekulli apo një kohe historike?

Shoqëria njerëzore -madje edhe në format e saja më të thjeshta- i nënshtrohet pandërpre transformimit dhe ndryshimit. Fenomenet e reja hynë në vend të fenomeneve të vjetra në sistemin e jetës njerëzore. Dallimi thelbësor në mes botës së vjetër dhe botës së re nuk është konstantitetin absolut të të parës dhe në ndryshimin absolut të të dytës, por ai është në ngadalsinë e lëvizjes ndryshuese në të parën dhe shpejtësinë e ashpër në të dytën. Duhet ditur atë se ne nuk ia bashkangjitem cilësinë e "modernitetit" çdo ndryshimi apo çdo fenomeni të ri i cili shfaqet në shoqëri edhe nëse janë themelore dhe të njohura.

Sipas konceptimit tim modernizmi është një shprehje e cila ka për qëllim ndryshimet të cilat kanë ndodhur në Perëndim në kohën e fundit të historisë njerëzore, kështu që mund të shprehemi, me një shprehje më të thukët, se modernizmi është është shpirti i civilizimit të ri dhe i kulturës së harmonizuar me të. Pa marrë parasyshë studiumin e dyshimt të ndërlidhjes e cila gjindet në mes civilizimit dhe kulturës, duke konsideruar se ato janë dy fytyra të një realiteti apo dy çështje të cilat ndërlidhen ndërmjet vete, është e sigurt se çdo kulturë përputhet me një civilizim të veçant. Ne e dimë se civilizim bashkëkohorë është ngritur mbi gërmadhat e civilizimit që i ka paraprirë,

atëherë është gjë e natyrshme që t'i hapë udhën kulturës e cila përputhet me të. Në kohën bashkëkohore është shfaqur një kulturë e re e cila bie në ujdi me civilizimin e ri kështu që ka zënë vendin e kulturës së mëparshme; modernizmi është shpirti i këtij civilizimi dhe asaj kulture.

Ç'farë tani me tradicionalizmin?

Tradicionalizmi, përgjithësisht, është çështje e cila mirret me të kaluarën apo të vjetrën. Siç duket nuk është me vend që çdo gjë të vjetër ta quajm traditë. Në këtë termë ka snjalizim për ligjet hyjnore, natyrën dhe të ngjashme. Ai që beson në ligjin hyjnor apo në natyrën, e konsideron atë stabile, sipas kësaj këto ligje, në vetvete, rrëfejnë për disa çështje stabile të cilat sa herë që gjinden gjindet edhe ligji po ashtu, kurse kanunet të cilat sundojnë ekzistencën janë ligj hyjnor apo ligje natyrore.

Është e mundur që njeriu të gaboj gjatë zbulimit të këtyre ligjeve, të cilin gabim e kupton ai më vonë. Kjo do të thotë se ajo që ndryshon nuk është thelbi i ligjit por është të kuptuarit dhe koncepti i njeriut për te. Ne, edhe pse besojmë në principin e ndryshueshmërisë dhe jostabilitetit në natyrshmërinë e botës, sikurse besonte i pari i adhuresve Esh-Shirazi, i cili është një prej filozofëve islam të mëdhenjë, i cili foli për "Lëvizjen thelbësore", qoftë edhe nëse besojmë sikurse marksizmi i cili mendon se bota në vetvete përmban kontradikcionin, me ç'rast, natyrisht, lëvizja dhe ndryshueshmëria do të jenë veçori personale dhe të përhershme të botës, me gjithë këtë të gjithë ne pajtohemi se principi i ndryshueshmërisë është ligj stabil dhe nuk ndryshon.

Mirëpo, nuk ka dyshim se me traditat është për qëllim, në krahasim me reformizmin apo modernizmin, jo çdo gjë e vjetër, njerëzit i janë nënshtruar praktikisht një morie të çështjeve stabile dhe të vjetra në disa apekte të jetës së tyre pa i akuzuar askush me tradicionalitet apo kalueshmëri.

Atëherë ç'farë është për qëllim me tradicionalizmin?

Tradicionalizmi, sipas konceptimit tim, është çështje njerëzore i cili ka ndërlidhje me të kuptuarit e njeriut ideor dhe sentimental; me një të shprehur tjetër: ai është shprehje e normës dhe sjelljes së njohur në shoqëri e cila ka lidhje me të kaluarën. Tradicionalizmi, sipas këtij kuptimi, bie në ndesh me rrënjën dhe shumë herë konsiderohet dukuri e saj. Porse ne nuk kemi mundësi ta përshkruajmë çdo kulturë si tradicionale. Tradicionalizmi është shprehje e kulturës e cila gjindet në shoqërinë e cila një ditë ka poseduar civilizim, pastaj është zhdukur ai civilizim dhe ka mbetur kultura e tij, apo gjurmët e qarta të tij së paku.

Atë që kam për qëllim me civilizimin nuk është për qëllim gjithqyshë pamja e saj e koklavitur, e lartë apo e zhvilluar, por mënyra e veçant e jetës në kuptim të përgjithshëm të fjalës. Ajo mënyrë është rezultat e gjetjes së ndërlidhjes së veçant me ekzistencën, ajo shfaqet në përgjigjen ndaj pyetjeve të shumta dhe në kryerjen e nevojave të cilat shfaqen në ekzistencë me inspirim të asaj ndërlidhje. Sipas këtij kuptimi edhe beduinët kanë një lloj civilizimi, ashtu siç ka qenë njeriu formë shoqërore prej që jeton, edhe duket se kështu ka jetuar gjithmonë dhe gëzonte po ashtu një lloj civilizimi.

Sjellja e kulturës së kaluar në kohën bashkëkohore, në kohën kur është dobësuar civilizimi i cili është themeli i kulturës, binjaku dhe shoqëruesi i saj, është çështje e mundshme; sepse rrënjët e kulturës gjinden në brendësitë e njerëzve. Kështu që është e natyrshme që ajo të zgjatë më shumë sesa vetë civilizimi, sesa gjurmët e jetës praktike, sesa sistemet shoqërore dhe të zgjatë më tepër sesa mënyra e bashkëveprimit të njeriut me botën dhe të tjerët; sa e sa gjurmë kulturore janë të cilat vazhdojnë të jetojnë me shekuj në shpirtrat e bijve të një civilizimi të cilit i janë shkatërruar gjurmët materiale. Të shprehemi ndryshe: Tradicionalizmi është ndritje e kulturës së djeshme dhe personifikim i saj në jetën e sotme në kohën kur është ndryshuar dhe ndërruar në te ai civilizim.

E kur të paraqitet civilizimi i ri dhe të përforcohet kultura e përputhur me të, ata të cilët një ditë ishin pronarë të një civilizimi tjetër tani zhduket apo fillon zbrapset, por në thellësitë e shpirtrave të tyre mbeten disa mbeturina të kulturës së përputhshme me të apo mbesin disa mbeturina të gjurmëve kulturore të njohura. Një ummet sikur ky, i cili i ekspozohet fortunës së civilizimit dhe kulturës së re, do të sprovohet gjithqyshë me kontradikcion dhe kundërthënie, sepse realiteti i jetës së tyre do të pësoj ndikime

nga kërkesat e civilizimit të ri dhe dhuntitë e tij nga një anë, kurse nga ana tjetër sepse shpirtat e tyre vazhdojnë t'i përmbahen koncepteve dhe vlerave të cilat janë, së paku në shikim të parë, në një anë të kundërt me vlerat dhe konceptet e përputhura me civilizimin e ri.

Ky është një kontradikcion dhe një kundërthënie me të cilat janë sprovuar, sikurse ne, popuj e ummete të tjera. Mund të përfundojmë nga kjo se kriza kryesore e shoqërive tona, si shpirtore ashtu edhe shoqërore dhe e cila ndryshon thelbësisht me krizën e jetës perëndimore, ka rezultuar nga ky kontradikcion dhe përderisa nuk ngritet ky kontradikcion ne nuk do të dalim nga ajo krizë.

Shoqëria perëndimore e ka filluar civilizimin e saj bashkëkohor me shkyerjen dhe refuzimin e tradicionalizmit, kjo do të thotë se fillimi i civilizimit bashkëkohor ka qenë që prej se janë lënë traditat ideore-morale të Kishës dhe që prej se është dyshuar në traditat shoqërore-ekonomike të sistemit feudal, e pastaj edhe janë refuzuar e urrejtur. Në bazë të kësaj është shfaqur problemi apo dilema, kalorës të cilës fushë ishin civilizimi bashkëkohor dhe udhëheqësit e saj ideor. Nga kjo arsye civilizimi bashkëkohor është përforcuar në vendin e paraqitjes së tij, në Perëndim, edhe pse mund të thuhet se qendra është zgjatur nga Evropa në Amerikë, nëse nuk themi se ajo është bartur atje në përgjithësi dhe e kanë kaluar atë kufi që të mbisundojnë, në një mënyrë, në anët e ndryshme të botës, madje në ndikimin e madh të tij kanë rënë edhe shumë vende sikurse vendet tona.

Vetëmse kultura jonë, nga ana tjetër, nuk ka mbetur në pamjen e saj në të cilën ishte më parë si shkak i largësisë së saj në kohë dhe si shkak i ndikimit të kulturës dhe civilizimit mbizotëruese në botë. Megjithëkëtë, shpirtat tonë në përgjithësi, si do qoftë, nuk kanë mbetur pa ndikimin e tij të fortë apo nga ndikimi i një aspekti të madh të tij; por sado që është e madhe çështja e tij, ai dallohet madje edhe mund të shkëputet nga kultura mbizotëruese perëndimore.

Thënë ndryshe, them se ne posedojmë një traditë e cila ishte binjake dhe shoqëruese e një civilizimi tjetër, ai civilizim nuk ekziston më tani, kurse një civilizim tjetër mbizotërues është zgjeruar më larg se kufijtë e vendit të tij dhe pretendon po ashtu përgjithshmërinë, ai ka lënë gjurmë të forta në jetën tonë.

Ashtu sikur e dijme ne të gjithë, civilizimi bashkëkohor është ngritur mbi gërmadhat e civilizimit të shekujve të mesëm dhe kulturës sonë; kurse kontradikcionet të cilat i lind kriza nga e cila vuajnë shoqëri të shumta, janë rezultat i ballafaqimit të civilizimit dhe kulturës së re me traditat, e të cilat janë vazhdim i kulturës së mëparshme në kohën tonë.

Disa mund të supozojnë se civilizimi bashkëkohor ka qenë vetëm kontradikcion i civilizimit dhe kulturës së shekujve të mesëm në Perëndim, mirëpo ne ishim pronarë të një kulture dhe civilizimi të cilët kanë dalluar nga civilizim dhe kultura perëndimore në shekujt e mesëm, e kjo do të thotë se mospërputhshmëria e civilizimit dhe kulturës bashkëkohore me civilizimin dhe kulturën e shekujve të mesëm nuk do të thotë se patjetër ato nuk përputhen me kulturën tonë në të kaluarën, e që unë ta vërtetoj pretendimin tim këtë do të sinjalizoj në disa aspekte dalluese mes kulturës islame dhe asaj krishtere dhe në dallimin e vërtetë mes dy civilizimeve të kulturave, vetëmse ne, thënë drejtë, themi se kjo nuk do të thotë kurrsesi se kultura jonë përputhet dhe është në harmoni me kulturën bashkëkohore, por trangu dhe cilësia e përbashkët mes kulturës perëndimore në shekujt e mesëm dhe kulturës së botës islame mund të konsiderohen, në një mënyrë, lloje të një klase, të mos themi sorte të një lloje, derisa kundërthënia dhe dallimi mes kulturës sonë momentale e cila i ka rrënjët në të kaluarën dhe kulturës së përputhur me civilizimin bashkëkohor i cili udhëheqë jetën tonë, është dallim thelbësor në klasën e civilizimeve.

Ska dyshim se aspektet e ngjashme më të shfaqura në mes kulturës dhe traditave tona kulturore ndaj traditave dhe kulturës së shekujve të mesëm të cilat i luftoi Perëndimi, si shkak i të cilit luftim ishte shfaqja dhe përhapja e civilizimit bashkëkohor, është boshti hyjnor në mendimin njerëzor, në besimin e tij dhe në sistemin e tij ideor, moral dhe sentimental atëbotë, kurse aspektet kontradiktore më të shfaqura në mes kulturës dhe traditave tona kulturore ndaj kulturës perëndimore dhe civilizimit të tij bashkëkohor është në zënien e qendrës së atij boshti nga njeriu.

Vetë njeriu, në shikim të themeluesve të mëdhenjë të filozofisë dhe idesë bashkëkohore të cilët u paraqitën në fillim të kohës bashkëkohore dhe të cilët e përkrahën parimin e idesë hyjnore dhe mbinatyrorën po ashtu sikurse Dekarti, ndryshon në natyrën e njeriut i cili ka qenë qendër e interesimit të krishterëve dhe muslimanëve të shekujve të mesëm, sikurse edhe ndryshon roli i këtij njeriu dhe epiqendra e tij në sistemin ekzistencial, së paku në botën natyrore, nga ajo që ishte qendër e interesimit të të parëve.

Në Perëndim kanë ekzistuar idetë metafizike, hyjnore, gnostike dhe fetare dhe ende ekzistojnë, sikurse gjindeshin edhe idetë ateiste dhe materialiste ndonjëherë në shekujt e mesëm dhe posaqërisht në botën islame. Porse fjalimi ynë tani nuk i kushtohet bazës së ekzistimit të ideve dhe besimeve, por rezultateve që rrjedhin nga ato, thellësinë e ndikimit të tyre dhe gjerësinë e përhapjes së tyre në shoqëri, si dhe roli i tyre në jetën shoqërore të njeriut. Ajo e cila nuk mund të dyshohet në te është se Zoti dhe feja kanë përbërë pikqëndrimin e mendjes dhe jetës në shekujt e mesëm, muslimani dhe i krishteri ishin të barabart në këtë pikë, në momentin kur ideja e ahiretit (botës së ardhme) në botën qytetare bashkëkohore nuk është aktive nëse nuk themi që edhe e ka humbur kuptimin e saj totalisht, kurse interesimi i njeriut sot është përkufizuar në këtë jetë dhe në këtë botë.

Edhe pse koha bashkëkohore ka filluar të ketë nevojë sot për fuqinë e shkencave praktike, e cila gjithë premtonte shpresa në atë mënyrë ç'farë parardhësit e perëndimoreve në shekullin e tetëmbëdhjetë besonin dhe i lidhnin për te shpresat e tyre, megjithatë, shkencat dhe teknologjia -e cila është rezultat i shkencës- vazhdojnë të jenë elementet më të rëndësishme të cilat udhëheqin jetën. Njeriu i kësaj kohe nuk ka nevojë, që të caktohet pozita e tij në fushat shoqërore, për asnjë burim jashtë kufijve të mendjes, ndijimit njerëzor dhe jashtë eksperiencave të tij praktike; në momentin kur shikimi i njeriut të dijsëm për ekzistencën dhe të kuptuarit e tij rreth diturisë në të kaluarën dallojnë deri në një masë të madhe nga ajo që ne shohim sot, kjo ndodhë kështu sepse te të vjetrit nuk ka qenë bazë e respektit dhe ndritshmërisë së shkencës dobia e cila realizohet nga ajo në këtë botë, por bazë e vlefshëm të shkencës dhe njohurisë tek ata ishte tematika e saj, kështu që dituritë mbinatyrore, e posaqërisht njohja e All-llahut, konsideroheshin nga dituritë më të larta.

Në fushën e jetës shoqërore, apo së paku në një anë të rëndësishme të saj, pretendohet që sheriat (ligji hyjnor) apo koncepti i dukurive të burimeve fetare ishte sunduesi dhe njeriu e shihte që të mjaftoj me "shpalljen" pa kurrfarë burimi tjetër të njohurisë dhe përfitimit të përgjegjësisë apo i shihte burimet e tjera si vijuese të shpalljes.

Është me rëndësi të përmendet se filozofia e cila ka udhëhequr botën islame ishte filozofi e cila sillet rreth mendjes Aristo-Platonike të re, por ky shikim filozofik, edhe pse dallohet në esencë nga filozofia bashkëkohore dhe logjika e pretenduesve të modernizimit, ajo ka mbetur gjithashtu e sekondare dhe e distancuar para dy rrymave të forta: rrymës e cila i përmbahej shariatit në mesin e qeveritarëve dhe njerëzve të përgjithshëm dhe rrymës së sufizmit (misticizmit) në mesin e shumë të zgjedhurve.

Fillimin e civilizimit bashkëkohor mund ta konsiderojmë, thënë shkurt dhe me një tolerancë, nga dita në të cilën është bërë baza e rëndësishme, madje edhe më e rëndësishmja, për përcaktimin e vlefshmërisë së diturisë dobia të cilën ajo e paraqet në këtë botë, në kohën kur esencë e shikimit dhe vlerësimit në civilizimit e mëparshme, krishtere dhe islame, ishte urrejtja e kësaj bote. Sikur muslimanët të bashkëvepronin me këtë botë me zemërgjerësi më të madhe se sa partnerët e tyre të krishterë, të gjithë ata do ta shihnin se dhënja pas kësaj bote dhe bërja e kësaj qëllim është çështje e nënçmuar.

Atëherë, ne jemi para katër çështjeve të cilat na ballafaqojnë:

E para: Civilizimi bashkëkohor mbisundon dhe shtypë jetën tonë po ashtu, kam për qëllim joperëndimorët.

Së dyti: Ky civilizim rivendikon një kulturë e cila përputhet me të.

Së treti: Jeta jonë reale nën ndikimin e civilizimit bashkëkohor është e përzier me një kulturë imituese e cila përputhet me një civilizim i cili nuk ekziston sot më.

Së katërti: Civilizimi është kristalizuar me kalimin e civilizimit të mëparshëm dhe të kulturës së harmonizuar me të.

Në bazë të gjithë kësaj, ne patjetër duhet thënë se kontradikta në mes civilizimit bashkëkohor dhe kulturës së tij dhe kulturës imituese konsiderohet prej shkaqeve kryesore të krizës të cilën e jetojmë në mendjet dhe jetën tonë.

Pyetja e cila mund të parashtrohet tani është: Ç'farë duhet të veprojmë në këtë fushbetejë? A të këmbëngulim që t'i përmbahemi tradicionalizmit? Apo të ecim bashkë me civilizimin bashkëkohor derisa të shkrihemi në te totalisht? Apo mos është e mundur që ta thyejmë kundërthënien dhe kundërshtimin në një mënyrë tjetër? Apo të themi, së paku, mbisundimi dhe drejtimi i tij në një anë e cila nuk shkakton shkatërrimin e jetës sonë shoqërore dhe zhdukjen e identitetit tonë kulturor?

Kjo pyetje, edhe pse nuk e kanë paraqitur, sipas mendimit tim, mendimtarët në shoqëritë joperëndimore, (e cila çështje do të thotë se është e pamundur shpresimi i arritjes së ndonjë përgjigjeje të studiuar dhe të fuqishme në gjetjen e zgjidhjes së krizës me të gjitha dimensionet e saja), kjo pyetje gjothmonë ka mbisunduar mendjet dhe shpirtrat e atyre mendimtarëve. Sipas përgjigjes që ata prezentuan në botën joperëndimore u shfaqën drejtime të ndryshme, më të njohurat në mesin e tyre janë tri: drejtimi i cili iu përmbajt tradicionalizmit, drejtimi i perëndimizar dhe drejtimi reformues. Secili nga këto drejtime përfshiu një masë të madhe të ideve dhe ndjenjave, mirëpo edhe përkundër kundërthënieve natyrore të cilat janë në ujdi me ndryshimin e pozitës shoqërore dhe gjeografike, te tri drejtimet përmbajnë elemente të përbashkëta të cilat meritojnë që të studiohen dhe të vështrohen.

Tradicionalistët nuk ishin pakë, e as që tani janë pakë. Me tradicionalistët kam për qëllim ata të cilët këmbëngulën që t'i përmbahen traditës me të gjitha dimensionet dhe aspektet e saj, apo të themi, në një mënyrë tjetër, këmbëngulën në traditën e tyre, në të konceptuarit e tyre mendor dhe sjelljen e tyre e cila u është bërë traditë, e cila gjë për ta është çështje e shenjtë para reformizmit apo modernizimit, po ashtu ata besuan se është e mundur të jetohet brenda rrethit të traditës së ngushtë të trashëguar nga të parët duke i mbyllur dyert para valëve të civilizimit perëndimor dhe kulturës së saj të shtyer.

Mirëpo kjo këmbëngulje e dështuar e tyre nuk ju dha rezultatin të cilin e shpresonin, civilizimi perëndimor arriti që ta shtrijë ndikimin e tij historo-gjeografik, së paku në shumë dukje e fenomene të tij, mbi shoqëritë tradicionaliste pa u mundur shoqëria tradicionaliste që të vështroj, madje edhe të mendoj, mënyrën e veprimit me fenomenin e ri, nga këtu mbikëqyrësit e tradicionalizmit u detyruan të zbrapsen dalngadal pa qenë shoqëria e përgaditur që ta pranoj civilizimin perëndimor në një aspekt të studiuar, kështu që shoqëria tradicionaliste e gjeti vetën në një pështjellje të dyfishuar.

Nga ana tjetër ekzistonin të tillë që imagjinonin se kriza mund të zgjidhet nëse pranohet civilizimi perëndimor me të gjitha dimensionet, kërkesat dhe rivendikimet e tij, së bashku me kulturën e modernizimit, modernizimi në shikim të këtij grupi të mendimtarëve është nga etapat më të shfaqura të zhvillimit të jetës njerëzore dhe historisë së saj, kështu që me pranimin e saj realizohet realizohet lumturia dhe realizohet përparimi e liria, andaj patjetër duhet t'ia shtrojmë rrugën ardhjes së tij, përqëndrimin të tij dhe duhet t'i largojmë të gjitha pengesat të cilat ia zënë rrugën. Në këtë drejtim ata besuan se tradita është pengesë në rrugën e modernizimit, andaj patjetër duhet, duke u përgatitur për pritjen e musafirit që është duke ardhur, që ta luftojmë dhe ta zhdukim atë.

Është fatkeqësi se shumë nga mesi i sipërfaqësorëve, të cilët i habiti sasia kolosale e arritjeve të dukshme e të çuditshme të cilat natyrisht i bëri Perëndimi, besuan në këtë. Në të vërtetë ajo që u shfaqë në shoqëritë tona nën titullin e ndritjes mendore apo të vetëdijes kulturore në raste të shumta ishte shpikje e këtij të konceptuari. Porse efekti i idesë dhe sjelljes së këtij grupi nuk zgjedhi asnjë problem prej problemeve të shoqërive zgjedhja e problemeve të të cilave është shumë e vështirë, madje ata e vështirësuan punën dhe e shtuan dërmimin e rrugës.

Pse?

Sepse, në fillim, shikimi i atyre sipërfaqësorëve dhe të mbështeturëve në formën e jashtme ka mbyllur shtegjet para vështrimit dhe thellimit në themelin e civilizimit dhe kulturës perëndimore, ashtu sikurse e penguan konceptet imagjinuese vetëdijen e shëndoshë me ndërlidhjen ekzistuese në mes tradicionalizmit dhe modernizimit.

Së dyti sepse ata, duke urrejtur traditën dhe duke u përqeshur me të në vendë se ta sntetizojnë dhe ta kritikojnë atë, harruan ndikimin e saj qenësor dhe thelbësor në mesin e njerëzve në gjendjet më të bukura, dhe ishin të dobët praktikisht që ta kryejnë një rol i cili do të përmendej para realitetit të shfaqur në shoqëri, si dhe nuk patën mundësi, në asnjë kohë, që të arrijnë një pozitë në një shoqëri e cila e kupton traditën dhe e përqafton atë. Ata dështuan në gjetjen e një gjuhe të përbashkët të ndjenjave, kështu që mbetën në një izolim të dhimbshëm, pa patur ligjërimi i tyre në shoqëri asfarë ndikimi që mund të përmendët, madje, ç'është edhe më keq, në vetekzistencën e tyre u lidhën për bishtat qeverive zullumqare, apo u bënë praktikisht, me vetëdije në të shumtën e rasteve, realizues të dëshirave kolonialiste perëndimore në vendet e tyre. Këto janë dy përgjigjeje, sado që studiuesi i paraqet ato dhe vëren mospajtueshmërinë e tyre me realitetin, do të vërej se ato nuk kishin kurrfarë ndikimi praktik që mund të përmendet, përveç shtimit të pasigurisë dhe çrregullisë në zemër, ashpërsimit të krizës dhe përkryerjen e mbylljes së rrugës.

Në botën reale, fetvat (këshillat apo sqarimi i dispozitave) e as ëndrrat e pandërprera nuk kanë **el-hauul** pa u futur civilizimi perëndimor dhe kultura e tij në shoqëri dhe ndikimi i tij në brendësinë e saj, ashtu edhe sikurse nuk kanë mundësi që ligjëratat dhe pamfletat ta izolojnë dhe ta ndajnë traditën nga shoqëria. Jeta njerëzore i nënshtrohet ndryshimit dhe transformimit pandërpre, e mos të përmendim se elementet e ndryshimit dhe të transformimit nuk i nënshtrohen të gjitha dëshirës njerëzore. Në bazë të kësaj me rëndësi është ta dijmë se me çfarë të kuptuari dhe planifikimi kemi mundësi që të prezantojmë në mënyrë aktive dhe të vetëdijësuar në procedimin e ndryshimit dhe të veprimit të zgjuar e të vetëdijësuar me të, në vendë se t'i dorëzohemi në mënyrë të verbër atij?

Për skaj atyre dy përgjigjejeve - mënyrave, ekzistonte edhe një përgjigje tjetër të cilën e thanë mendimtarët dhe ekspertët të cilët e jetojnë brengën e mendimit rreth ndryshimit të popujve të tyre, atë përgjigje mund ta renditim, përkundër kundërthënieve ekzistuese në mes pretenduesve të saj, nën titullin e lëvizjes reformiste apo drejtimit reformist.

Edhe përkundër asaj se ekzistojnë shpresa të madhe për një të ardhme më të mirë të lëvizjes reformiste e cila vazhdon përparësinë historike në vendet tona më tepër se një shekull, prapëseprap kjo lëvizje është sprovuar në realitet, dhe në raste të shumta, me bredhje dhe me jostabilitet po ashtu si shkak i krizës së thellë e të gjërë e cila ka pushtuar jetën tonë mendore dhe shoqërore.

Reformatorët në punën e tyre fillojnë nga dy parime:

I pari është "rikthimi në vetqenie" dhe ringjallja e identitetit kulturor-historik të ummetit e popullit të tyre.

Kurse parimi i dytë është "bashkëveprimi pozitiv me dhuntitë e qytetërimit njerëzor" dhe në të njëjtën kohë marrja parasyshë e sigurisë dhe mbrojtjes, para dëshirave ekspansionuese perëndimore dhe pikpamjes së tij kolonialiste. Porse këto lëvizjet të ndryshme reformiste kanë nevojë për mendim të përbashkët rreth "vetqenies" tek te e cila duhet rikthyer, sikurse kanë nevojë edhe për përcaktimin e dimensioneve të jetës perëndimore të cilën ne patjetër duhet ta huazojmë dhe ta përtypim, duke mos marrë parasyshë këtu mossigurinë e shumë mendimeve të ndryshme, madje edhe të kontradiktore ndonjëherë, në atë që cilëson drejtimin e gjerë reformist, mos të përmendim këtu qenien e atyre mendimeve jostabile, sipërfaqësore dhe imagjinuese.

Mirëpo përkundër gjithë kësaj, ska dyshim se përpjekjet e reformistëve do të mbesin të konsiderueshme, duke patur parasyshë se të zotët e tyre ishin një pararendës i vetëdijshëm dhe udhëheqës të cilët i kuptuan sekretet e dhimbjes. Ata, duke kuptuar krizën e shoqërive të tyre dhe pozitën e tyre të rrezikshme, shfaqën trimëri duke u dhënë tërësisht për caktimin e shenjave fillestare në rrugën e lirit nga zhkatërrime dhe nënshtrimi, si dhe i bënë, aq sa patën mundësi, hapat e parë në këtë rrugë të dërmuar dhe plotë rreziqe. Ska dyshim se madhështia e atyre reformistëve shihet qartë kur bëhet krahasimi me metodën e veprimit të tradicionalistëve kundërshtues dhe refuzues të përgjithshëm të Perëndimit dhe të perëndimuarëve.

Nëse metoda vepruese e atyre obligohet përfshimisht, e në huti të pronarëve të tij, që të mos të mundësohet mendimi, vështrimi në parimet teorike dhe bazat ekzistuese e morale të civilizimit perëndimor, si do të jetë çështja nëse dëshirohet të mirret ndonjë

vendim rreth përfitimit nga ai apo refuzimi i tij? Sipas meje studimi rreth progresivitetit para tentimit për njohjen e bazave dhe themeleve, dërgon në bredhje dhe humbje.

Ka të tillë që supozojnë se popujt janë të gjykuar në prapambetje dhe vuajtje, e kështu edhe në zhdukje, përveçse nëse pranojnë progresivitetin dhe të gjithë kërkesat e tij. Duke e ditur se progresiviteti është rezultat i modernizimit, para nesh nuk ka tjetër rrugë e cila dërgon në sukses dhe lumturi përveç përqafimit të modernizimit dhe qytetërimit me civilizimin bashkëkohor.

Një gjykim sikurse ky vlenë nëse konsiderojmë se civilizimi perëndimor i cili është vendi i progresivitetit është civilizimi i fundit njerëzor, atëherë do të thoshim se para njeriut nuk ka tjetër rrugë përveçse të dorëzohemi para etapës së integritetit të jetës shoqërore.

Porse ata të cilët shikojnë në jetën perëndimore si një prej civilizimeve të fundit e jo civilizimi i fundit, si dhe e konsiderojnë atë çështje relevante, të kufizuar dhe i nënshtruar në zhdukje si çdo çështje tjetër njerëzore, nuk i kënaq ky gjykim asses. Mirëpo refuzimi i tij nuk do të thotë nënshtrim ndaj tradicionalistëve dhe reaksionarëve, si dhe refuzim i të gjitha çështjeve dhe balanseve të progresivitetit, por konfirmon refuzimin e mendimeve të atyre që ftojnë në paevitueshmërinë e nënshtrimit para valëve të progresivitetit në kuptimin e tij perëndimor. Por, si do që të jetë çështja, tema e progresivitetit është çështja më e rëndësishme e cila u intereson mendimtarëve dhe përgjegjësve të shoqërive në të cilat jetojmë.

Ajo që mund të përmendët në këtë drejtim është se roli i mendimtarëve dhe intelektualëve të vetëdijshëm ndryshon nga ajo që mendojnë politikanët dhe përgjegjësit në udhëheqjen e shoqërive, përkundër asaj se reformizmi nuk mund të realizohet përveç nëse politika dhe aktiviteti politik vijojnë idenë dhe urtësinë, dhe nuk i lënë ideve zonë të ndalueshme.

Ajo që na intereson, ne të cilët jetojmë në botën e mendimit dhe idesë, është ruajtja nga nënshtrimi ndaj valëve të cilat rivendikojnë progresivitetin, pa pyetur rreth principeve dhe bazave të civilizimit bashkëkohor, të cilat janë vendi dhe baza e progresivitetit; dhe pa vështruar shpirtin e atij civilizimi, d.m.th. modernizimin, madje edhe nëse nuk ka shtegdalje pa e pranuar progresivitetin në formën në të cilën është provuar në Perëndim, prapsepër pyetja rreth principeve dhe dhuntive të tij mbetet një prej përgjegjësive më të rëndësishme për mendimtarët dhe inetelektualët e sinqertë. Në realitet progresiviteti real dhe bazor nuk do të realizohet fare nëse është i distancuar nga mendimi nga dy shkaqe:

I pari: Nuk është progresiviteti çështje automatike i cili vjen dhe përqëndrohet pa ndërhyrjen e njeriut.

I dyti: Shoqëria e cila ka nevojë për mendimin shpikës humbë identitetin e saj në ballafaqimin e parë të saj me çfarëdo problemi; nuk është gjë e fshehur se problemi njerëzor dhe shoqëror nuk mund të zgjidhet me fuqi, me ligje të thata dhe vendime të politikanëve, edhe përkundër se mund të fshihet për një kohë. Thënë shkurt: përcaktimi i qëndrimit tonë përfundimtar ndaj progresivitetit është i mvarur me ndarjen e qëndrimit tonë ndaj civilizimit bashkëkohor dhe shpirtit të tij, d.m.th. të modernizimit i cili deri tani konsiderohet nga çështjet kryesore të tij. Ne të cilët e jtojmë betejën e konfliktit në mes “traditës”, e cila është themeli i personalitetit tonë dhe identiteti kulturor e historik, dhe në mes “modernizmit” ndodhisë historike të rëndësishme dhe fenomeni i fuqishëm i kohës, ne jetojmë në një gjendje shumë kritike, e jtojmë një krizë e cila ka gëlltitur madje edhe shumë reformistë e hulumtues në zgjidhjen e saj.

Eksperiencia e idhët e të perëndimuarëve dhe e tradicionalistëve është e personifikuar para nesh, vetëdijësimi dhe mendjeprehtësi dhe të gjitha këto rivendikojnë el-hauul pa ndërprerë ato eksperiencia të padëshiruara, po ashtu rivendikojnë marrjen e vetëm mësimin nga ato gjatë hulumtimit tonë për një rrugë më të mirë.

Civilizimi bashkëkohor, sikurse thamë më parë, është ndodhia e rëndësishme në kohën e fundit të historisë njerëzore të cilën e shoqëruan arritje pozitive të çuditshme për gjithë njerëzimin. Porse të këqijat e saj po ashtu nuk janë pak, si dhe nuk përkufizohen vetëm krimet politike e ekonomike të Perëndimit jashtë kufijve të tij

gjeografik, por Perëndimi ballafaqohet po ashtu edhe në brendësi të tij me probleme kolosale, të cilat ishin, në të gjitha kohërat, përafërsisht, shkak i krizave ekonomike, shoqërore dhe mendore të mëdha.

Sikur ne, ne lindorët, të mos ishim të pa shpresë e të defitizuar, të kishim mundësi të gjykonim shumë më drejtë se sa që veprojme si shkak i asaj që u shkaktoi civilizimi perëndimor kolonialist joperëndimorëve. Duke u bazuar në parimin e lirisë dhe se njeriu nuk është lojë në duar të ndodhive në dorën e tij është zgjedhja në çdo kohë, çfarë ndoshta do të ishte zgjedhja jonë para civilizimit perëndimor? Është e çartë se zgjedhja e shëndoshë është ajo e cila bazohet në vetëdije dhe gjykim logjik. Me rëndësi është të arrijmë në një etap ku do ta kuptojmë Perëndimin e shpirtin e tij, modernizimin e dhuntinë e tij dhe progresivitetin dhe kështu të arrijmë në një gjykim të shëndoshë e logjik.

Edhe civilizimi perëndimor po ashtu është temë njerëzore, në bazë të kësaj ai relevant dhe zhdukja e tij është e mundshme, përveç, zoti e di, nëse dikush e tepron e pretendon se burimi i pyetjeve njerëzore është shtjerrur dhe është tharë me lindjen e diellit të civilizimit bashkëkohor! A nuk janë civilizimi, bota dhe njeriu rezonime përmes të cilave njeriu i përgjigjet pyetjeve dhe nevojave të tija të ndryshme dhe të koklavitura? Është e natyrshme se ekzistojnë pyetje dhe kërkesa të rëndësishme dhe historike mbi të cilat bie përgjigja gjatë veprim formues të civilizimit, sikurse edhe ekzistojnë pyetje e kërkesa të cilat lindin kushte kohore, të vendit dhe historike të veçanta të cilat në veti mbajnë natyrën e asaj gjendje dhe shenjat e kohës, vendit, historisë dhe ndikimet e tij; për këtë arsye ndërrohen civilizimet kur dihet se nuk ekziston asnjë civilizim stabilim dhe i përjetshëm.

Sipas mendimit tim pyetjet dhe kërkesat e njeriut do të vazhdojnë të ekzistojnë përderisa njeriu gjindet në këtë jetë, dhe se përgjigja ndaj çfarëdo pyetjeje dhe kryerja e çfarëdo kërkesë do ta udhëheqin njeriun në ballafaqimin e dhjetra pyetjeve dhe kërkesave të reja, andaj kompletimi i jetës njerëzore është rezultat i frytit të shpirtit të vështirë e të koklavitur njerëzor.

Çdo civilizim ka mundësi, përderisa ekziston, të përgjigjet në pyetjet e njeriut dhe në kryerjen e nevojave të tij përmes fuqisë personale të tij, por civilizimi, si çdo fenomen tjetër njerëzor, është çështje e veçant e kësaj bote; e kur të bie civilizimi dhe të zvogëlohen fuqitë e saj personale dhe të mos ketë mundësi t'u përgjigjet pyetjeve të reja në mënyrë bindëse, atëherë pasuesit e tij humbin shpresë dal-ngadal dhe kështu zhduken civilizimet dhe e marrin teposhtëzën dhe përfundimisht zhdukën.

Civilizimi perëndimor, deri tani, është ballafaquar me një mori krizash, megjithatë ai ka arritur t'i kalojë ato duke u mbështetur në fuqinë e tij personale. Kriza më e njohur e cila ka përfshirë atë është kriza e shekullit nëntëmbëdhjetë, e cila ka vazhduar deri në shekullin njëzet në një farë forme, sikurse edhe e shfaqja kjo krizë fytyrën e saj të urrejtur në dy luftërat e kaluara. Porse kapitalizmi dhe liberalizmi perëndimor ja arritën të qëndrojnë para armikut të rrezikshëm të tyre "komunizmit" pasi që bënë disa përmirësime në themelet dhe principet e tyre. Sikurse edhe u bë dobësia personale dhe bazore, nga e cila vuante armiku i tyre, shkak për shkatërrimin e tij në habi e çudi të gjithë botës, mirëpo, sikurse është edhe e qartë, civilizimi perëndimor po ashtu vuan edhe nga disa kriza të tjera të thella. Kriza të cilët duken se janë rezultat i pyetjeve rreth thelbit të civilizimit perëndimor dhe sinjalizuese të humbjes së besimit në mundësinë e vazhdimit dhe përhershmerisë së këtij civilizimi. Edhe pse këto pyetje nuk kanë ekzistuar më parë, tani janë diç më të përgjithshme dhe më serioze.

Si do qoftë, sot është bërë refuzimi i bazave filozofike e morale të civilizimit bashkëkohor shumë më i gjërë dhe më i thellë se sa që ka qenë në të kaluarën.

Vështrimi i hollësishëm i aspiratave të civilizimit perëndimor, si dhe i shkaqeve spirituale e materiale të cilat ndikuan në formimin dhe përhapjen e tij, na ndihmon të gjykojmë për relaitetin dhe ardhmërinë e këtij civilizimi. Është e vërtetë se si shpirti i njeriut studius, pyetjet e përtrira të njeriut, pamundësia e civilizimit dhe kulturës së shekujve të mesëm që t'i përgjigjen pyetjeve të njeriut dhe t'i kuptojnë e t'i kryejnë nevojat e reja të tij, mbështetja në shtypje, torturim dhe presion shpirtor e trupor, e cila gjë bëri që pyetja dhe nevoja të shëndërrohet në një lloj eksplozimi mendor e shoqëror, e cila gjë pastaj dërgoi në shkatërrimin e ndërtesës së vjetër të civilizimit të shekujve të mesëm kishtar dhe feudal, duke u bazuar se e gjithë kjo është e vërtetë,

është naivitete të menodjmë se pyetjet e rezultuara nga vështrimet e njeriut dhe të shpirtit të tij studius ishin shkak i parë mbrapa ngritjes së civilizimit të shekujve të mesëm, apo t'i konsiderojmë përgjigjet logjike të cilat i paraqitën mendimtarët dhe të zotët e mendjes rezonancë e atyre pyetjeve, shkak i vetëm mbrapa shfaqjes së civilizimit perëndimor apo se ato ishin shkaqet më të rëndësishme. E vërteta është se të gjitha këto pyetje shtuan në sasinë e nevojave dhe dëshirën e sigurimit të tyre; dhe me veprimin ndikues të shkaqeve të shumta shpirtërore e shoqërore dhe gjithashtu me disa cyletje të cilat nuk ishin përgjithësisht logjike; të gjitha këto ishin nga mesi i shkaqeve ndikuese në formimin e civilizimit dhe vazhdimësinë e tij. Nuk ka kurrfarë dyshimi në pikëmbërritjen e ndikimit të studimeve të cilat i prezentuan mendimtarët atëbotë, duke iu përgjigjur kështu pyetjeve dhe realizimit të nevojave, në shfaqjen e civilizimit bashkëkohor, por:

Së pari: Vetë këto studime janë të bazuara në shkaqe mendore të ndryshme, në gjykime sentimentale të mëparshme dhe në cyletje shpirtërore të ndryshme, si dhe u shfaqën si një reaksion kundër veprimeve të ashpëra të shekujve të mesëm, shkaqet dhe cyletjet e të shumtave të cilave mund, madje edhe obligohet, t'i dijmë përmes të kundërtës së tyre, d.m.th. ato situata të cilat ndikuan në shfaqjen e këtij reaksioni.

Teprimi i Kishës dhe i sistemit të mbyllur ideor-doktrinar në shekujt e mesëm, mbështetja e fuqisë për përforcimin e shikimit të ngushtë dhe të konceptit njerëzor për fenë dhe Gjithësinë, të cilët kishin marrë ngjyrën e shenjtë, të gjitha këto u bënë shkaqe për shfaqjen e reaksioneve ekstreme të cilat shpallën refuzimin e tyre ndaj rrugës dhe metodës jo të shëndosha, të cilat i praktikonin mbikëqyrësit e fesë. Dhe jo vetëm kjo, por shumë dyshime, urrejtje dhe refuzime të realitetit u bartën madje edhe në themelet e fesë, të cilat konsideroheshin themeli i realitetit dhe thelbi i koncepteve ligjore dhe tradicionale të fesë, si shkak i veprimit këmbëngulës të kotë nga ana e të zotëve të kishës. Në një farë mënyre mund të themi se stimulimi i cili ishte mbrapa dhënjes jologjike ndaj kësaj bote nga ana e modernistëve dhe kthimi kah shembulli e vlefat ishte rezultat i kësaj gjendje shpirtërore të dhimbshme.

Së dyti: Nga ana tjetër nuk duhet ta konsiderojmë vetëm vështrimin dhe etjen për njohuri shkak mbrapa shfaqjes së civilizimit bashkëkohor dhe të kulturës së tij, por shumë dëshira, shpresa dhe aspirata të pastëra botërore luajtën një rol po ashtu në formimin e civilizimit bashkëkohor, pasi që shumë të vërteta të larta kuptimore njerëzore u bënë, nën hijen e kësaj, tema të harruara dhe të keqtrajtuara po ashtu.

A ishte roli i fuqisë aktive (i klasës borxheze), thënë ndryshe elementet ndikuese dhe aktive në civilizim, në gjetjen e këtij civilizimi dhe të udhëheqësisë së tij nën rolin e mendimtarëve në fillim të etapës së re historike? Duke mos përmend këtu se ajo që i stimulonte borxhezët nuk është besimi i tyre në të vërtetën apo dëshira e tyre për gjetjen e të vërtetës dhe shkrimin e saj nga qeveritarët e kishës, feudalët dhe torturimi i tyre, mirëpo stimulim i tyre, në raste të shumta, ishte dëshira për realizimin e shpresave **verdije** dhe arritja e një mase sa më të madhe që ka mundësi të veçantive dhe dobive të jetës materiale.

Ska dyshim se "Liria", "Vëllazëria" dhe "Barazia" të cilat gjithmonë ishin interesim dhe tërheqje e popullatës, paraqitën parollën qëndrore të një fenomeni më të njohur të civilizimit bashkëkohor, d.m.th. të Revolucionit më të madh francez. Porse vetë ato parolla ishin në realitet mjet në dorën e bijve të klasës së re në luftën kundër armiqëve të tyre feudalë dhe aristokratë, për realizimin e aspiratave, shpresave dhe dëshirave të tyre, saqë mund të themi se dijetarët dhe mendimtarët ishin në të vërtetë arsyetim i logjikshëm, në të shumtën e rasteve, për aspiratat e klasës së re dhe ëndërrat e tyre. Po ashtu nuk është sekret se, në këtë fushbetë natyrore, u sqaruan shumë çështje të reja të cilat njerëzimi i ka nënshtruar dhe i nështron për shërbimin e tij dhe patë mundësi po ashtu me ndihmën e saj të realizoj, në të shumtën e rasteve, përparim të madh. Mirëpo ne nuk guxojmë ta harrojmë, derisa shikojmë civilizimin bashkëkohor në pasqyrën e diturisë bashkëkohore, të teknologjisë dhe ideve të saja rreth lirisë dhe problematikave të saja, të drejtën e popullit për udhëheqje, dorëzimin e pushtetit politik në dëshirën dhe kontrollimin e popullit dhe të ngjashme me këto të cilat konsiderohen arritje të historisë njerëzore e cila meriton respekt, duhet të mos e harrojmë fytyrën tjetër të këtij civilizimi, d.m.th. kolonializmin, torturën dhe shtypjen gjakatare të cilat u praktikuan dhe praktikohen ndaj të drejtës së joperëndimorëve,

marrja e thesarëve materiale dhe kuptimore të të tjerëve, shkatërrimi i ekologjisë dhe propagandimi i medimeve të rrejshme dhe shfrytëzuese, po ashtu dobësimi dhe largimi i ndritjes së shumë vlerave njerëzore dhe idealeve kuptimore e morale nga realiteti i njeriut të sotëm të cilin e ka hamundur kjo botë.

Ska dyshim se e gjithë kjo është rezultat i civilizimit perëndimor dhe është gabim e anesë të mos e shohin gjithë këtë ata të cilët i preokupon ideja e modernizimit dhe e rezultatit të saj progresivitetit.

Në bazë të kësaj, nëse pranojmë se njeriu nuk ka mundësi, për arsye të vetëdijes dhe dëshirës së tij, të zgjedhë rrugën e tij, por t'i lë shenjat e tij ndonjëherë në dobi të rrugës të cilën e ka zgjedhur, për arsye të kushteve shoqërore dhe historike, do të jetë e natyrshme të konsiderohet se nënshtrimi i plotë ndaj mbisundimit perëndimor, nuk është logjik e as njerëzor, sikurse është edhe jologjike dhe e pamundshme qëndrimi në fytyrë të shumë çështjeve të civilizimit, e nëse kjo ndodhë atëherë është jologjike. Andaj hapi i parë është ta kuptojmë Perëndimin dhe të njihemi me të në një pamje të shëndoshë.

Nga ana tjetër, nuk mund të bashvetrohet me traditën me përqeshje dhe painteresim sepse tradita është burimi i identitetit historik dhe shoqëror i popujve, posaqërisht i popullit i cili ka civilizim të veçantë dhe kulturë të pasur. Tradita është ndritje kulturore e shoqërisë dhe nuk ka shoqëri pa kulturë. Në këtë fushë meriton vështrim fjala e Aristotelit në librin e tij "Politika" sa i përket rolit të dokeve dhe interesimit të patjetërsueshëm për to që shoqëria dhe qyteti të vazhdojnë jetë të mirë.

Zhdukja e traditës do të thotë humbje e bazës së identitetit historik kulturor të cilido popull dhe zhdukje e tij. Nëse një popull i caktohet që të ndryshoj, në fillim ai duhet ta ndiej ekzistimin dhe personalitetin e tij përmes përqëndrimit të tij në identitetin historik që të mund të vazhdoj nga ai. Është gjë e natyrshme që tradita ndonjëherë të jetë pengesë e ndryshimit dhe përparimit; për këtë arsye ska mundësi pa e shkyer atë. Porse dalja përballë traditës është dobipurës nëse i paraprinë mbështetja në ndonjë lloj tradite personale sikurse e pamë këtë në historinë e kohës bashkëkohore. A nuk u zgjua Perëndimi duke iu falënderuar rikthimit të tij në traditë? Pasiqë mendimtarët u rikthyen në traditën ideore e artistike greke dhe traditën shoqërore të Romës, kohës së ringjalljes; sikurse u rikthyen edhe fetarët në atë që e konsideronin realitet i fesë së Mesihut dhe realitet i traditës krishtere, koha e reformitetit, vetë ky rikthim ishte burim inspirues i kohës zhvilluese e ndërtuese.

Këto dy grupe -grupi i mendimtarëve dhe i fetarëve- kishin të njejtin rrëfim sa i përket refuzimit të traditave të cilat mbisundonin në kohën e tyre, por kushtet iu përshtaten, deri diku, borxhezëve që ta realizojnë fitoren e tyre me ndihmën e mendimtarëve jofetarë, të cilët natyrisht nuk ishin armiqë të fesë, kështu ata ndërtuan kalanë e lartë të civilizimit në mungesë të fesë apo të izolimit të saj dhe në rrugë të racionalizmit të ri e cila, natyrisht, u themelua në hijen e rikthimit të logjika historike. Duke u bazuar në këtë, është e pamundur mosmbështetja në traditë madje edhe qoftë gjatë konfrontimit me vetë atë.

Ne po ashtu, të cilët e kemi vendosur për ndryshim, transformim dhe që dëshirojmë ta ndryshojmë kohën tonë përmes sundimit të ardhmës sonë, duhet të ruhem nga lënia e traditës sonë me pretekst të arritjes së progresivitetit perëndimor, pa e realizuar progresivitetin e vërtetë. Nëse kritika e traditës dhe riformimi i formës së saj është çështje e patjetërsueshme -dhe vërtetë është çështje shumë e rëndësishme-, atëherë ummeti i fuqishëm në këtë është ai i cili e zotëron këtë identitet, kurse ummeti i cili ka nevojë për traditë ai nuk është më tepër se një xhemaat (grupim) i pavetëdijshëm dhe pa ide e dëshirë, jeta e të cilit hudhet në tufanin e ndodhive.

Duke mos përmend atë se, traditën nuk mund të heqim apo t'i zhdukim themelet e saj me një vendim të cilin e marrin mendimtarët apo politikanët, sepse ajo është shumë më e thellë dhe nuk mund të zhduket lehtë. Duke u bazuar në atë se tradita është qenësore dhe rrënjët e saj zgjaten në shpirtin e shoqërisë, konflikti i pastudiuar me të mund të dërgoj në shumfishimin e problemeve shoqërore.

Atëherë, tradita nuk mund të zhduket lehtë, sikurse edhe nuk duhet të marrim guxim për një veprim të tillë të rrezikshëm pa kurrfarë studimi. Ne patjetër duhet të shikojmë në traditën si një nga themelet qenësore të identitetit tonë historik, kështu ne e kemi obligim mos ta lëmë shoqërinë pa identitet me pretekst të modernizimit.

Kjo që përmendëm nuk do të thotë asnjëherë që plotësisht t'i dorëzohemi traditës, sepse edhe tradita po ashtu, sikurse dhe civilizimi, është çështje njerëzore e cila meriton ndryshimin. Nëse kemi besuar në dimensione stabile në fushën kuptimore, mendore dhe qëllimore të jetës së njeriut, atëherë është obligim të thuhet se një anë e rëndësishme e asaj që jemi pajtuar për traditën, të mos themi në përgjithësi, është rezultat njerëzor e ndikuar nga kushtet shoqërore dhe historike të shoqërive, kështu që ajo i nënshtrohet ndryshimit dhe nuk është e shenjtë dhe e përhershme.

Ndryshimi i përhershëm i traditave, ndonjëherë me lëvizje të shpejtë e ndonjëherë më ngadalë, gjatë gjithë historisë, është argumenti më i madh se nuk ka mundësi pa ndryshim dhe transformim. Me rëndësi është se si do ta pranoj njeriu atë, dhe deri në ç'masë është i gatshëm ai të investoi vullnetarisht në këtë veprim, e jo ta detyrojë kushtet në këtë.

Tradita ndryshon sipas nevojës, edhe nëse ka mundësi të ruhet qëndrimi i saj përkundër rivendikimeve dhe kërkesave të jetës ndryshuese të njeriut; mirëpo kjo ruajtje a është vërtetë gjë e kërkuar? Tradita është çështje njerëzore, e çfardo gjëje që e formon njeriu duhet të mos e përkufizoj ekzistencën e pakufishme të njeriut personale dhe me forcë. Ska dyshim se mbetja e traditës të cilës i ka kaluar koha, do të thotë t'i obligosh një rreth të ngushtë qenies dhe shpirtit të njeriut të cilët janë të gjërë pafund. E nëse diç e tillë realizohet, jo për një kohë të gjatë, atëherë konsiderohet tradhëti në të drejtën e ekzistencës së njeriut dhe shpirtit të tij i bën dëm. Njeriu shfaqë ndërlidhje të veçantë me ekzistencën; nën hijen e kësaj ndërlidhje formohet civilizimi. Vetëdija e njeriut për këtë ndërlidhje nuk është tjetër veçse rezultat i kulturës. E kur çështjet kulturore, të cilët zhvillohen në mënyrë natyrore në shpirtë, ballafaqohen me një situatë tjetër, del në shesh tradita, kurse tradita ndërlidhet me vetëdijen dhe dëshirat e njeriut deri diku. Kjo vetëdije, dëshirë dhe të kuptuar janë çështje natyrore vetëmse janë jostabile, porse ky ndryshim nuk bie në kundërthënie me me çështje stabile në fushën e ekzistencës, si dhe në fushën e ekzistimit njerëzor po ashtu. Andaj, a ka qenë vetëdija e njeriut dhe të kuptuarit e tij të vërtetës së lartë e të shenjtë në shkallë dhe në një distancë stabile gjatë gjithë historisë? Duke e ditur se kultura dhe tradita bashkëveprojnë me vetëdijen dhe të kuptuarit.

Vërejtja e rëndësishme është se kur vetëdija dhe të kuptuarit shfaqen në formë normale, e njerëzit i përvetësojnë ato dhe ky përvetësim bëhet burim apo dukuri historike e kujtesës së ummetit dhe shoqërisë, atëherë heqja dorë nga ajo konsiderohet çështje e vështirë; vështirësia do të jetë edhe më e madhe poçëse traditat e marrin ngjyrën dhe formën e tyre, d.m.th. nëse traditat dhe të kuptuarit e kufizuar të njeriut e zënë vendin e temave të shenjta dhe të larta, me këtë rast çfarëdo refuzimi i atij të kuptuarit dhe zakoni do të konsiderohet risi dhe dalje kundër fesë, me ç'rastë lufta kundër risixhiut do të quhet çështje e shenjtë dhe e lartë, për këtë arsye problemi i përmendur më parë do të jetë më i madh dhe më i rrezikshëm në shoqëritë fetare.

Është çështje e padiskutuar se mendjet dhe jeta jonë rivendikojnë ndryshimin dhe transformimin; në të menduar dhe në ndërlidhjet shoqërore. E nuk ka dyshim se tradita, në të shumtën e rasteve, konsiderohet nga pengesat e mëdha të cilat dalin para ndryshimit. Porse refuzimi i traditave pa plan nuk mund të realizohet lehtë, e as që dëshirohet një gjë e tillë nëse gjindet, sepse kështu mbetet shoqëria pa identitet për të cilën ka nevojë për ndryshimin me fuqi. Ndërsa rruga e shëndoshë është që ne të japim mund të vetëdijshëm e të sigurtë në veprimin ndryshues dhe transformues, si dhe në riformimin e formës së traditës si një temë njerëzore.

Me sa vijon do të mundohem që studimin ta shkurtoj në të disa përfundime:

shoqëria jonë ka nevojë për ndryshim dhe kompletim. Mirëpo për ne është obligim ta dijmë se progresiviteti, në kuptimin e tij perëndimor, nuk është më tepër se një sistem në ndryshim, mos të përmendim se ai nuk është sistemi i vetëm, ai është përfundim i shfaqjes dhe përhapjes së një identiteti të ri në Perëndim i cili i ka siguruar perëndimorit një bazë të të kuptuarit të ri rreth ekzistencës së njeriut, duke u mbështetur kështu në traditën dhe përkujtimin e historisë së kaluar.

Në fillim Perëndimi arriti në etapën e zotërimit të mendimit dhe vendosmërisë, përmes një veprimi të vështirë dhe të gjatë, dhe me kalimin e një tufani konfliktesh dhe krizash, pastaj u bashkuan elementet e mendjes, ndjenjave, hulumtimit për të

vërtetën, garimi, dëshira, urrejtjet dhe ëndërrat e pandërprera, të gjitha këto u bashkuan që ta japin modernizmin dhe progresivitetin.

Ne sot jetojmë në një kohë në të cilën janë sqaruar, më shumë se në çdo kohë tjetër, pikat e dobëta të civilizimit bashkëkohor dhe të shpirtit të tij, modernizmi, nuk është vetëm jashtë botës perëndimore, por edhe brenda Perëndimit po ashtu. Ne jetojmë në kohën kur edhe modernistët po ashtu dyshuan në totalitetin e civilizimit perëndimor dhe në fuqinë e tij për realizimin e fundit të shpresuar, si dhe dërgimin e njerëzimit në tokën e sigurt.

Ska dyshim se vetëdija për këtë çështje na drejton kah ndalimi nga nënshtrimi i verbër ndaj kriterieve të progresivitetit perëndimor, kjo nga njëra anë, kurse nga ana tjetër, në të njëjtën kohë ndërhyjnë mes konsiderimit të traditës si një çështje e shenjtë e cila nuk pranon ndryshimin. Në bazë të kësaj, ne ndalemi para ballafaqimit me dy çështje njerëzore, njëra nga ato është e rrënjësuar në thellësitë e shpirtit dhe të shoqërisë, derisa tjetra ka ardhur nga jashtë dhe ka depërtuar në jetën tonë; ato janë tradita dhe civilizimi bashkëkohor. Me rëndësi është të shikojmë në këto dy çështje njerëzore si çështje njerëzore e nuk janë e vërtetë absolute dhe qëllim përfundimtar i kërkuar, siç u sprovuan me këtë shumë tradicionalistë të ngurtë dhe manifestuesit formal të modernizmit.

Atëherë, ç'farë duhet vepruar ne?

Më lejoni mua pak që të sillem në imagjinatë, por duke hulumtuar kështu rrugën deri te realiteti. Edhe përkundër se imagjinata kryen një rol të rëndësishëm në jetën personale e shoqërore të njeriut, vetëmse, shumë herë, kryen rol më të rëndësishëm se sa roli i veprimit. Në situata të shumta kur mendja është e ligë dhe arrinë në një rrugë të mbyllur, pengesat e saj përshkohen me ndihmën e krahëve të imagjinatës dhe hapen edhe para mendjes horizonte të reja në të cilat shëtitet si të dojë. Porse sjellja në imagjinatë për shumicën e dijetarëve dhe mendimtarëve ndoshta nuk përputhet shumë me gjykimin e mendjes, mos të themi atë se sjellja në imagjinatë në një fushë të re në të cilën ende nuk është realizuar fuqia për një shetitje të lirë me anijen e diturisë dhe mendimit të pastër, një gjë e tillë nuk është e urrejtur, e sa ka ëndërra të cilat ua kanë hapur dijetarëve dhe mendimtarëve rrugët për një të ardhme më të ndritur. Nëse gjuha e diturisë është e rëndë dhe me belbëzim në ndonjë temë, atëherë ska dyshim se heqja e prangave të imagjinatës nuk mund të konsiderohet çështje e kundërshtueshme me mendjen. Natyrisht, me këtë imagjinatë nuk kemi për qëllim imagjinatën e zhveshur, por imagjinatën e cila ka mundësi të na dërgoj deri te shumë dëshmi praktike dhe reale.

Zotrinjë,

Ne e kemi obligim, në rrugën e përcaktimit të sinjaleve të kohës sonë, që ta shikojmë të ardhmen, e që të kemi mundësi ta konceptojmë të ardhmen tonë me një të konceptuar të shëndoshë dhe të pranuar, para nesh nuk do të kemi zgjedhje tjetër përveçse ta kuptojmë të kaluarën tonë, ta dëshirojmë atë dhe të mësohemi me të.

Nesër, njerëzimi do të qes hapa më të largët se sa ku ka arritur civilizimi bashkëkohor, tek unë nuk ka dyshim se ajo e nesërme do të vijë, si dhe ai i cili i pari do ta arrijë atë, ai është i cili do ta kuptoj të kaluarën e tij dhe në të njëjtën kohë do të shikoj kah e ardhmja, e nuk janë tradicionalistët e ngurtë të rrëzuar nën prangat e të kaluarës, e as pronarët sipërfaqësorë të modernizimit të hamendur nga mbisundimi i kësaj kohe dhe i fenomeneve të saj.

Atëherë, pse ne nuk shikojmë në civilizimin e ardhshëm dhe të shpikim çdo lloj të ndryshimit i cili përputhet me te dhe nuk e kundërshton afrimin tek ai? Është e natyrishtme që një shikim sikurse ky ngritet lartë e bazuar dhe paraprirë me dy teori kritikuese: i pari i tyre është shikimi kritikues ndaj traditës dhe mundësia e pranimit të ndryshimit në te, i dyti është shikimi kritikues ndaj modernizimit duke e konsideruar atë si një etapë kaluese në historinë e jetës njerëzore, dhe nuk është etapa e fundit e kompletimit të historisë. Natyrisht, shikimi i të ardhmes nuk do të thotë mohim dhe refuzim i të tashmes.

Ska dyshim se ata të cilët e formojnë civilizimin dhe njerëzit e të ardhmes realizojnë një shkallë të konsiderueshme të vetëdijes, përparimit dhe të trimërisë, të cilat u mundësojnë t'i arrijnë të gjitha dhuntitë ideore dhe fushore të njeriut të sotëm.

Ne nuk jemi të gjykuar që të shkrihemi në sistemin e civilizimit bashkëkohor përveçse nëse nuk besojmë në rolin e lirisë dhe dëshirës njerëzore të cilat natyrisht ndikohen nga shkaqet ekologjike, historike dhe shoqërore, pa qenë pengë e tyre, porse neve nuk na takon asnjëherë që t'i harrojmë të gjitha këto arritje mahnitëse në aspektin e diturisë, shoqërisë dhe politikës. Pse nuk tentojmë që ta gjejmë një ndërlidhje të re me ekzistencën përmes shkuarjes tonë më largë se sa e tashmja, dhe atë me armatosjen përmes kritikimit të modernizimit dhe traditës së bashku, si dhe të jemi të zotët e një shikimi të ri në dritën e të cilit do të ngrejme një civilizim të ri, kështu të shembulltojmë ne një etapë të re në jetën njerëzore, në kohën kur përqëndrohemi në të kaluarën tonë e cila ka rezultuar civilizimin tonë, dhe të përfitojmë nga dhuntitë e civilizimit bashkëkohor mahnitës? Posaqërisht kur ne zotërojmë përparësi civilizuese në histori e cila ka lënë shenjat e saja në gjendjen botërore dhe të njeriut? Pse nuk mundohemi prapë që të gjejmë një civilizim tjetër? Natyrisht jo përmes rikthimit në të kaluarën dhe ndaljen në te, e cila gjë është vetë prapambeturia; por që të përqëndrohemi në një bazë të fortë dhe të sigurtë dhe që nga ajo të lëshohemi më largë nga horizontet e kësaj kohe derisa ne nxisim hapat kah një e ardhme të cilën e përforcojnë bashkërisht e kaluarja dhe e tashmja?

Es-Selamu alejkum ve rahmetull-llahi ve berekatuhu.

Tekstet e prezentuara domosdoshmërisht nuk përfaqësojnë politikën e redaksisë të Dielli.net!
dielli@dielli.net